

VIGILIA

2000 / 9



Keresztény századok – a 20. század
Hamberger Judit, Petr Hořejš, Kozma András,
Mészáros Klára, Nemeshegyi Péter, Niederhauser Emil
és Szilágyi Imre írása

Toldalagi Pál írásai és versei

LUKÁCSY SÁNDOR: Kölcsey és a váli beszéd

Beszélgetés Lovas Ilonával

LUKÁCS LÁSZLÓ:	Európa az ezredvégen	641
----------------	----------------------	-----

KERESZTÉNY SZÁZADOK — A 20. SZÁZAD

NEMESHEGYI PÉTER:	A II. Vatikáni zsinat jelentősége	642
NIEDERHAUSER EMIL:	Köztes Európa 1914–1989	654
HAMBERGER JUDIT — SZILÁGYI IMRE:	Új közép-európai nemzetállamok (csehek, szlovákok; I. rész)	664
PETR HOŘEJŠ:	Jó vagy rossz volt-e a 20. század? (G. Kovács László fordítása)	672
KOZMA ANDRÁS:	Miről álmodik Oroszország (Az „orosz eszme” lehetősége a 21. században)	679
MÉSZÁROS KLÁRA:	Az adósságválság csapdája (I. rész)	687

SZÉP/ÍRÁS

FERENCZI LÁSZLÓ:	Toldalagi Pálról	693
TOLDALAGI PÁL:	Költők albuma; Lírai önarckép	694
TOLDALAGI PÁL:	Áprilisi kirándulás; Az ősz a kertbe lép; Árnyak (versek)	696
LORAND GASPAR:	Patmoszi napló (Bende József fordítása)	699
BALÁZS ZSUZSA:	A kékségről...; A felnőttkorról; Az örökbefogadásról (versek)	703
HORVÁTH ÖDÖN:	Megtörténhet; Új világ érkezése (versek)	705
LUKÁCSY SÁNDOR:	Kölcsy és a váli beszéd	706

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

LUKÁCS ÁGOTA:	Lovas Ilonával	710
---------------	----------------	-----

SZEMLE

(a részletes tartalomjegyzék a hátsó borítón)	716
---	-----

Európa az ezredvégen

Milleniumi sorozatunkban a keresztény századokra vetünk egy-egy pillantást. Azokra, amelyekben már létezett Magyarország, tehát a második évezred századaira. Szemhatárunk Európára korlátozódott, szinte ösztönösen, újabb jelét adva annak, mennyire szűk és provinciális (kontinentális?) a látókörünk. A világ a közgondolkodásban többnyire még ma is Európát jelenti. Pedig az újkor történelme rég meggyőzhetett volna már arról, hogy a földgolyó legkisebb és hatalmában is egyre zsugorodó kontinense Európa.

Amikor a múltfélben lévő 20. századra pillantunk, talán ez tűnik először szemünkbe. A Föld geológiai szerkezete mit sem változik száz év alatt. Politikai, gazdasági, népességi földrajza azonban mélyreható változásokon ment át, súlyos válságokkal, állandósult feszültségcuccokkal, háborúkkal és békekötésekkel, cserélődő és átalakuló szövetségekkel. A földkerekség törésvonalai többször is áthelyeződtek. Napjainkra az Észak-Dél ellentét, a túlfejlett és a kevésbé fejlett országok közti különbség feloldása egyre fenyegetőbb feladatként nehezedik a világra. Európa országai ma más szerepet töltenek be a világban, mint száz évvel ezelőtt, s még egyesülten is alig tudnak versenyképesek maradni a világot irányító néhány nagyhatalom között. Az új Európa még keresi helyét a világban.

Többszörösen átrajzolódtak az országhatárok Európán belül is, és a folyamat nem zárult le napjainkra sem. Új államok keletkeztek, meglévők bomlottak fel vagy alakultak át. A nemzetállamiság egy évezreden át egyik meghatározó eszméje volt az európai politikának. Mozgósító ereje még ma is van, közben azonban más értékek és célok vették át az irányítást. Európa az egyesülés útjára lépett. A politikai-tektonikus folyamatok nem nyugodtak még meg, talán legkevésbé itt, a mi kelet- és közép-európai térségünkben, mégis bontakozóban van már az az új gondolkodás, amely a nemzetet nem annyira politikai intézménynek tekinti, hanem inkább a közös hagyományokból, azonos történelemből és kultúrából építkező közösségnek.

Megtalálja-e önmagát a holnap Európája? Sikerül-e kialakítania új azonosságát, vagy pedig előnti a gazdasági globalizáció, elpusztítva sajátos értékeit? A középkorban kialakult európai államok életét megtermékenyítette-formálta a keresztény hagyomány. A kialakult új helyzetben egymásra tud-e találni a kereszténység és Európa? Meg tudja-e szólítani a ma emberét az Evangélium? Van-e készség annak befogadására posztmodernnek kikiáltott korunkban?

A magyarok honfoglalása annak idején csak egyik mozzanata volt a népek nagy vándorlásának. Hogyan alakul Európa honfoglalása az új évezredben?

A II. Vatikáni zsinat jelentősége

NEMESHEGYI PÉTER

Született 1923-ban Budapesten. 1944-ben belépett a jezsuita rendbe, a római Gergely Egyetemen teológiai doktorátust szerzett. 1956-tól 1993-ig a tokiói Sophia Egyetem Hittudományi Karának professzora. 1993-tól a Zsambéki Katolikus Tanítóképző Főiskola és a Sapientia Főiskola tanára. Legutóbbi írása 1999. 4. számunkban jelent meg.

A zsinati dokumentumok szövegeit a szerző fordításában közöljük.

Századunk neves teológusa, Karl Rahner a katolikus egyház kétezer éves történelmét, nagyon eredeti módon három korszakra osztotta fel. Az első korszak igen rövid volt: az első pünkösd napjától a Kr. u. 50 körül Jeruzsálemben lefolyt ún. apostoli zsinatig tartott. E néhány évtized alatt a Jézus Krisztusban hívő tanítványok csoportja, kívülről nézve, zsidó szektának tűnt. A hívek követték a mózesi törvény előírásait, és jártak imádkozni a jeruzsálemi templomba. Az apostoli zsinaton döntöttek el „az apostolok, a presbiterok és a testvérek”, hogy a nem zsidó származású keresztényeket nem kötelezik a mózesi törvény előírásai.

Ekkor kezdődött az egyház életének második korszaka. Az apostoli zsinat résztvevői úgy gondolták, hogy döntésükkel a kereszténységet, belső dinamikájának megfelelően, megnyitották az egész világnak; most már ugyanis minden nép fia, kulturális identitása megtagadása nélkül, az egyetemes egyház tagjává lehet. A zsinati határozat szándéka kétségtől ez volt, de megvalósítását tekintve a kereszténység ekkor voltaképpen csak a római kultúra felé nyílt meg. A birodalom határain túl alakuló egyházak peremhelyzetbe kerültek, és nemsokára elszakadtak a nagy katolikus közösségtől. Az ókori egyház hagyományai folytatódtak a középkori egyházban, amelyre szintén a görög filozófia a római jogrendszer és -gyakorlat nyomta rá bélyegét. Amikor pedig a 16. századtól kezdve megindult az Európán kívüli népek térítése, a misszionáriusok ezt az európai egyházmodellt exportálták az egész világba.

A harmadik korszak, a II. Vatikáni zsinattal kezdődött. Ezen a zsinaton nyílt meg ugyanis valóban a katolikus egyház, nevének megfelelően, az *egész* emberiségnek. Véget ért az Európa-centrikus kereszténység kora: az Európán kívüli katolikusok és vezetőik, az európai katolikusokkal együtt, öntudatosan vállalták azt a hatalmas feladatot, hogy a katolikus egyház valóban egyetemes világegyházzá váljék.

A zsinatot XXIII. János pápa azzal a céllal hívta egybe, hogy a krisztusi evangélium alapján, a jelenkor igényeit és a katolikus egyházon kívüli keresztények jogos kívánságait figyelembe véve megújítsa a katolikus egyházat, hogy korunk emberei készségebben fogadják el Krisztust, és buzgóbban kövessék tanítását. A

zsinat 1962-től 1965-ig ülésezett. A világ minden országából összehívott több mint kétezer püspök vett részt rajta. Valóban az egyetemes, katolikus egyház képviselői voltak jelen a Szent Péter-bazilikában. Míg 1869-ben, az I. Vatikáni zsinaton minden résztvevő püspök fehérbőrű volt és egy-két kivétellel európai születésű, addig a II. Vatikáni zsinat résztvevőinek sorait tarkították a néger, indiai, kínai, koreai, japán stb. püspökök. A zsinaton közreműködő szakteológusok is a világ minden tájáról érkeztek, és a nem katolikus keresztény felekezetek által delegált megfigyelők egyre növekvő számban foglaltak helyet a bazilika főoltára mellett számukra fenntartott széksorokban. Nekik ugyan szavazati joguk nem volt, de észrevételeik és tanácsaik sokban segítették a zsinat határozatainak megfogalmazását.

Az egyik ilyen megfigyelő, Oscar Cullmann, a zsinat után így nyilatkozott: „E zsinat gyökeres reformot valósított meg a katolikus egyházban. Nem törölt el valamely katolikus hittételt, hiszen a katolikus egyház ilyet nem tehet. Nem is hirdetett ki valamely új hittételt, hiszen ez nem állt szándékában; a kereszténység lényegére helyezte a hangsúlyt”. Egy rövid tanulmány keretében lehetetlen a zsinat által megszavazott és kihirdetett négy konstitúció, kilenc határozat és három nyilatkozat gazdag tartalmát, akár csak fő pontjaiban is ismertetni. Ezért arra szorítkozom, hogy tízenöt pontban összefoglalom a zsinat legfőbb mondanivalóit, és mindegyik ponthoz magyarázatot fűzök.

Összpontosítás a
lényegre

A kereszténység sokrétű, így gyakran megesik, hogy a katolikus hívők keresztény életüket nem a kereszténység lényegére, hanem periferikus elemeire összpontosítják. Egyes áhítatgyakorlatok végzése, egyházi parancsok kényszerű teljesítése, népszerű szentek tisztelete stb. néha elfeledteti a lényeget. Az is megtörténik, hogy a lényegnek csak egyik részletét vesszük figyelembe, a többit alig. Így például már Tertullianus óta az egész nyugati kereszténység vallásunk lényegét a következőképpen fogta fel: Ádám bűnével végzetesen megrontotta a teremtet világ rendjét, ennek helyrehozatalára emberi erő képtelen volt, csak a megtestesült Istenfia hozta rendbe a világot szeretetből elvállalt halálának engesztelő áldozatával. Így elnyerjük az eredeti bűn és személyes bűneink bocsánatát, és engedelmességünkkel az örök életet. Ez mind nagyon igaz, de a kereszténység lényegéhez tartozó fontos elemek kimaradtak a magyarázatból: Jézus feltámadásának üdvhozó ereje, a Szentlélek egyetemes működése és az isteni életben és természetben való részesedés.

A kereszténység ilyen leszűkített értelmezéseivel szemben a II. Vatikáni zsinat a Szentírást, valamint a keleti és nyugati egyház hagyományát követve a következőképpen fogalmazta meg hitünk lényegét: „Jóságában és bölcsességében az Isten úgy határozott, hogy kinyilatkoztatja önmagát, és tudtunkra adja akaratának szent titkát. Akarata pedig az, hogy Jézus Krisztus, a megtestesült

DV= *Dei verbum*,
Dogmatikai konstitúció
az isteni
kinyilatkoztatásból,
Budapest, 1975.

GS= *Gaudium et spes*,
lelkipásztori konstitúció
az egyház és a mai
világ viszonyáról,
Budapest, 1975.

Szentírás-központú
katolicizmus

Ige által az embereknek a Szentlélekben szabad útjuk legyen az Atyához, és az isteni természetben részesüljenek” (DV 2).

„Krisztus feltámadt, halálával legyőzte a halált, és élettel ajándékozott meg bennünket, hogy mint fiak a Fiúban, kiáltsuk a Szentlélekben: Abba. Atyánk!” (GS 22).

„Az Isten Igéje, aki által minden lett, megtestesült, és ízig-vérig emberként lépett be a világ történelmébe, azt önmagába foglalta és egy Főben egyesítette. Ő nyilatkoztatja ki nekünk, hogy az Isten szeretet, és egyúttal arra tanít bennünket, hogy az emberi tökéletességnek és következésképp a világ átalakításának alaptörvénye a szeretet új parancsa” (GS 38).

„Vereséget szenved végül a halál, Isten fiai pedig feltámadnak Krisztusban. A szeretet és annak műve megmarad, és az Isten által az emberért teremtet világ kiszabadul a hiábavalóságnak alávetett állapotából” (GS 39).

A lényeg az, hogy a jószágos Atya odaadja nekünk emberré lett isteni Fiát, s Fiának élete, halála és feltámadása által szívünkbe küldi az isteni Szentlelket, a szeretet Lelkét. Ezáltal mi, emberek az Isten „természetében”, vagyis szentháromságos szeretet-életében részesülünk. Ennek az életnek befogadása a hit és a szeretet által történik: hittel ráhagyatkozunk a hűséges Istenre, és a Szentlélek által ösztönözve követjük a szeretet új krisztusi parancsát, vagyis igyekszünk úgy szeretni, ahogyan Jézus szeret. Ez a szeretet-élet erősebb a halálnál: a szeretetté átalakult ember örökké fog élni az Isten országában. Reméljük tehát, hogy az Atya, a Fiú és a Szentlélek működése révén végül is „Isten lesz minden mindenben” (1Kor 15,28).

Ez a kereszténység lényege. Minden más; az egyházi intézmények, szertartások, parancsok stb. ennek megvalósítására szolgálnak. Ami ezt a lényegyet nem fejezi ki, fölösleges, rosszabb esetben pedig káros. Ezen meggyőződés alapján látott hozzá a zsinat az egyház megreformálásához.

A Szentírást az egyház mindig csodálatos isteni ajándéknak tekintette. A gyakorlatban azonban gyakran nem kapta meg a hívek életében a neki kijáró központi helyet. A katekizmusok is inkább szabatos dogmatikai vagy teológiai meghatározásokat közöltek, semmint szentírási szövegeket. Az istentiszteleten elhangzó szentbeszéd gyakran csupán erkölcsstani buzdításokra szorítkozott. A teológiai oktatásban is a szentírástudománynál lényegesen nagyobb helyet foglalt el a dogmatika és morális tanítása. A zsinat e téren gyökeres változásokat kíván.

„Az egyház a Szentírás könyveit a szenthagyománnyal együtt mindig hite legfőbb szabályának tartotta és tartja... Ezért a Szentírásnak kell táplálnia az egész egyházi igehirdetést.” (DV 21).

„A Krisztus-hívőknek szélesre kell tehát tárni a kaput, hogy hozzáférhessenek a Szentíráshoz. Mivel Isten ígétének mindenkor kezünk ügyében kell lennie, az egyház gondoskodik arról, hogy a

különböző nyelveken megfelelő és pontos fordítások készüljenek, főleg a szentírási könyvek eredeti szövegei alapján” (DV 22).

„A Szentírás tanulmányozása legyen mintegy a hittudomány lelke. A Szentírás szavából virágzik a lelkipásztori igehirdetés, a hitoktatás és minden keresztény tanítás” (DV 24).

„Nyomatékosan buzdítja a zsinat a keresztény hívőket, hogy a Szentírás gyakori olvasásával tanulják meg Jézus Krisztus fölséges ismeretét, mert aki nem ismeri a Szentírást, nem ismeri Krisztust” (DV 25).

Nyilvánvaló, hogy ezzel a programmal a zsinat protestáns testvéreink egyik jogos kívánságát igyekszik megvalósítani. Ne éljen a köztudatban az az elképzelés, hogy a protestánsok az igét, a katolikusok pedig a szertartásokat tartják fontosnak. Az ókori egyházatyák mindig azt mondták, hogy Isten két asztalt terít meg számunkra: az egyik az Ige, a másik pedig Jézus szent Testének és Vérének asztala.

A zsinatnak az a rövid mondata, amely szerint a nem katolikus keresztényekkel is lehetne közösen fordítani a Szentírást (DV 22), szintén nagyhatású volt: azóta már százsámra jelentek meg ökumenikus Szentírás-fordítások. Ezek mindegyike mérföldkő a keresztények egységéhez vezető úton.

**Közösségi, érthető,
élményszerű liturgia**

A latin szertartású katolikus egyházban a szentmise és a többi liturgikus ima és szertartás a Szentszék által a legapróbb részletekig meghatározott egységes formában, latinul folyt az egész világon. A zsinat elrendelte a liturgia gyökeres reformját: „A liturgia Jézus papi szolgálatának gyakorlása. Ebben érzékelhető jelek jelzik és az egyes jeleknek megfelelő módon megvalósítják az ember megszentelését, és Jézus Krisztus misztikus teste, a Fő és a tagok teljes nyilvános istentiszteletet gyakorolnak” (SC 7).

SC= *Sacrosanctum Concilium*, Konstitúció a szent liturgiáról, Budapest, 1975.

Az egyház életének csúcspontja a szentmise. „A miseáldozat az Újszövetség egyetlen áldozatát, vagyis az önmagát egyszeri szep-lőtelen áldozatként Atyjának feláldozó Krisztus áldozatát az Úr eljövételének napjáig jelenvalóvá teszi, és hatását alkalmazza” (LG 28). A szentmise egyben „Krisztus halálának és feltámadásának emlékünnepe, pászka-lakoma” (SC 47). „Azért hatásosak a liturgikus cselekmények, mert Krisztus jelen van az egybegyűlt hívek közösségében, a Szentírás felolvasott igéjében, a misét végző vagy a szentségeket kiszolgáltató pap személyében, és kiváltképpen az Oltáriszentségben” (SC 7).

LG= *Lumen Gentium*, dogmatikai konstitúció az egyházzól, Budapest, 1975.

„A résztvevők aktív bekapcsolódása miatt a zsinat megengedte a liturgiában a latin helyett a nép nyelvének használatát” (SC 36).

„Megőrizve a római rítus lényeges egységét, helyet kell adni a jogos változatosságnak és alkalmazkodni kell a különféle közösségekhez, vidékekhez és népekhez” (SC 38).

Ezek nyomán a római rítus valamennyi szertartáskönyvét átdolgozták. Mindenütt bevezették a népnyelvi liturgiát. Egyes országokban, például az afrikai Kongóban, a Szentszék jóváhagyá-

sával, az őslakosok érületének és élményvilágának megfelelő egészen újfajta formában folyik a szentmise, dobolással, afrikai énekkel, táncsal.

Az Európán kívüli országok katolikusai kitörő örömmel fogadták a zsinat liturgikus reformját. Az új liturgia egyik oka annak, hogy több Európán kívüli országban a katolikus egyház rohamos fejlődésnek indult. 1900-ban Afrikában például csak néhány millió katolikus élt, ma pedig már több mint százmillió a katolikusok száma. Dél-Koreában a század elején alig volt több százezer katolikusnál. Most már ez a szám a négymillióhoz közelít. A katolikus egyház súlypontja, mind nagyságát (ma az egy milliárd katolikusnak kb. 70 százaléka Európán kívül él), mind fejlődésének gyorsaságát tekintve (sok a papi és szerzetesi hivatás, virágzóak a laikusok mozgalmai stb.), áthelyeződött Európán kívülre: Latin-Amerikába, Ázsiába, Afrikába.

**Az egyház Isten
vándorló népe**

A magyar katolikus nyelvhasználat egyik fonáksága, hogy a papokat és szerzeteseket hívják „egyháziaknak”. Mintha csak ők képeznék Krisztus egyházát! Pedig Jézus Krisztus a Szentlélek által Isten egész új népét tette meg egyházává (LG 9). E nép vándorúton van az égi haza felé, és ezért szüntelen megújulásra szorul (LG 9). Valamennyi hívő részesedik Krisztus papi, prófétai és királyi küldetésében (LG 10-12). Mindegyiküknek a Szentlélek osztogat karizmákat, vagyis sajátos kegyelmi adományokat, és mindenkinek joga és kötelessége, hogy ezeket a köz javára használja (LG 12).

A zsinat szerint „különbööző módon Isten népének egységéhez tartoznak vagy ehhez vannak rendelve mind a katolikus hívők, mind Krisztus más hívei, mind pedig kivétel nélkül valamennyi ember, akiket az Isten kegyelme az üdvösségre hív” (LG 13). „Az egyház közösségébe azok épülnek be teljesen, akik Krisztus Lelkét hordozván magukban elfogadják az egyház egész rendjét, és a hitvallás, a szentségek, az egyházkormányzat és az egyházi közösség köteléke által kapcsolódnak össze Krisztussal, aki az egyházat a pápán és a püspökökön át kormányozza” (LG 14). Ezek tehát azok a katolikus hívők, akik a „kegyelem állapotában” élnek.

A nem katolikus keresztények is az egyházhoz „tartoznak”, de — a mi felfogásunk szerint — hozzátartozásuk nem teljes, mert híjával vannak néhány olyan elemnek, amelyeket Krisztus egyházának szánt.

A nem keresztényekről pedig azt mondhatjuk a zsinat nyomán, hogy a Szentlélek bennük is működik, és segítségével, ha lelkiismeretük szerint élnek, ők is üdvözülhetnek (LG 16).

A zsinat tehát senkitől sem tagadja meg az üdvözülés lehetőségét. Ugyanakkor azonban azt tanítja: Isten akarata szerint szüntelenül terjeszteniünk kell az evangéliumot, hogy minden ember tudatosan is megismerje és kövesse Üdvözítőjét. Erre kell, hogy törekedjen Isten egész népe. Ahogy a zsinat mondja: „Imádkozik és

dolgozik az egyház, hogy az egész széles világ Isten népévé, az Úr Krisztus testévé és a Szentlélek templomává váljék” (LG 17). A II. Vatikáni zsinat egyházképe tehát közösségi, dinamikus és nyitott.

A testületi (zsinati) elv

A katolikus egyház hagyományosan erősen hierarchikus felépítésű. E téren a zsinat nagy változást hozott. Eszerint az egyház püspökei testületet képeznek, amely az apostolok testületének utódja, és nemcsak a pápa, hanem a pápával együtt ez a testület is „hordozója az egész egyházra kiterjedő legfőbb és teljes hatalomnak” (LG 22). Ezt a hatalmat a legünnepelesebben az egyetemes zsinatokon gyakorolják, de ennek az újra felfedezett „zsinati elvnek” számos más alkalmazása is van.

Minden országban kialakultak a püspöki karok, és növekszik a püspökök közötti együttműködés. Egész földrészek püspökei is zsinatokra gyűlnek össze, és adnak ki közös határozatokat és nyilatkozatokat. Háromévenként Rómában ülésezik a püspöki karok által megválasztott képviselőkkel álló püspöki szinódus.

Az egyházmegyékben a papok papi testületet alkotnak püspökük vezetésével. Egyre gyakrabban tartanak az egyes egyházmegyék egyházmegyei zsinatokat, amelyeken a püspök vezetésével a papok és a hívek együtt tanácskoznak, és tárgyalják meg az egyházi élet kérdéseit.

A zsinati elv egyre szélesebb alkalmazása az egyházban sokféleséget eredményez, a pápa és a helyi püspök tevékenysége pedig az egységet erősíti. Így lesz az egyház igazán katolikus, és tükrözi „Isten sokrétű bölcsességét” (Ef 3,10). Ez egyben közeledést jelent a protestáns és ortodox egyházakhoz is, a zsinati elvet igen fontosnak tartják és gyakran alkalmazzák.

A helyi egyház fontossága és az inkulturáció

A Szentírásban az egyház szó néha egyes számban (vö. Mt 16,18), néha pedig többes számban (vö. 2Kor 11,28) szerepel. Létezik az egyetemes egyház, Krisztus misztikus teste, és léteznek a helyi egyházak az egyes országokban, városokban, falvakban. A katolikus egyház a múltban szinte kizárólag az egyetemes világ-egyház egységét hangoztatta, és az egyformaságra törekedett. A II. Vatikáni zsinat azonban az egyetemes egyház egysége mellett a helyi egyházak fontosságát és jogos sokféleségét hangoztatja. Az egyházzal szembeni zsinati konstitúció szerint „Krisztusnak az egyháza valóságosan jelen van a hívek valamennyi törvényes helyi közösségében. Ezeket a pásztoraikhoz ragaszkodó közösségeket is egyháznak nevezi az újszövetségi Szentírás. A maguk helyén ugyanis ők az Istentől meghívott új nép... Ezekben a közösségekben — jóllehet gyakran kicsinyek, szegények vagy szétszórtságban élnek — jelen van Krisztus, akinek az ereje kapcsolja össze az egy, szent, katolikus és apostoli egyházat” (LG 26).

Minthogy minden helyi egyház saját népének kultúrájában él, ezért jogos és kívánatos, hogy ezek az egyházak az evangéliumot népükbe inkulturálják. A zsinat még nem használja az azóta elter-

jedt inkulturáció szót, de annak lényegét már kifejti: „Az egyház felkarolja és átveszi a népek tehetségeit, szellemi kincseit és szokásait, amennyiben jók... Arra törekszik, hogy Krisztus Fősege alatt egybegyűjtse az egész emberiséget, annak minden értékével, az ő Lelkének egységében. Ennek az egyetemességnek erejéből minden egyes rész átadja sajátos ajándékait a többi résznek és az egész egyháznak... Ezért az egyházi közösségen belül törvényesen léteznek részegyházak, amelyek saját hagyományait követik” (LG 13).

AG= *Ad gentes*,
Határozat az egyház
missziós
tevékenységéről,
Budapest, 1975.

A missziókról szóló határozatban fejt ki a zsinat részletesen, hogy „a fiatal egyházak népük szokásaiból és hagyományaiból, bölcsességéből és tudásából, művészetéből és jártasságaiból felhasználják mindazt, ami képes megdicsőíteni a Teremtőt, szemléltetni az Üdvözítő kegyelmét és kialakítani a keresztény életet. Ennek a célnak eléréséhez szükséges, hogy minden egyes nagyobb kultúrkörben szorgalmazzanak olyan teológiai tanulmányokat, (...) amelyek révén világosabbá lesz, hogy a hit, a népek bölcselét és bölcsességét felhasználva, milyen utakon keresheti a megértést, és hogy miképpen lehet összeegyeztetni a szokásokat, életfelfogást és a társadalmi rendszert az isteni kinyilatkoztatásban feltárt erkölcsi követelményekkel” (AG 22).

Ezen elvek alapján az egész világ katolikus egyházaiban elkezdődött az inkulturáció, megszülettek a latin-amerikai, indiai, afrikai, japán, koreai stb. teológiák, lelkiségi irányzatok, imamódok, új liturgikus formák stb. Így tehát napjainkban az egy gyökérből, Krisztusból sarjadt egyház egyre inkább a Szentlélek ezerszínű virágoskertjévé kezd alakulni.

Nyilvánvaló, hogy az egy egyházon belüli sokféleség előmozdítása az ökumenizmus szempontjából is fontos. Az ökumenizmus célja nem a különböző egyházak felszívódása a katolikus egyházba, hanem a különbözőségek megbékélt egysége.

Minden hívő feladata
az életszentség

„Az Úr Jézus minden tanítványát együttesen és egyenként meghívta az életszentségre: »Legyetek tökéletesek, amint mennyei Atyátok tökéletes« (Mt 5,48). Mindegyikükre elküldte ugyanis a Szentlelket, aki belülről arra indítja őket, hogy szeressék Istent teljes szívükből, teljes lelkükből, teljes elméjükből és minden erejükből, és úgy szeressék egymást, ahogyan Krisztus szerette őket... Tehát bármilyen rendű és rangú keresztény hivatott a keresztény élet teljességére és a tökéletes szeretetre” — fogalmaz a *Lumen gentium* (40).

Volt, amikor úgy vélték, ha valaki tökéletes akar lenni, szerzetesrendbe kell lépnie. A zsinat nagyra becsüli ugyan a szerzetességet, de mégsem a szerzetesélet útját tekinti a tökéletességre vezető egyetlen lehetőségnek. A keresztény életszentség és tökéletesség egyetlen mércéje a hitből fakadó szeretet. Akár házaseletet él valaki, akár az Isten országáért vállal nőtlenséget, akár pap, akár orvos, tanár, háziasszony vagy bármilyen más foglalkozású, tud-

nia kell, hogy Isten előtt csak a szeretet számít, és az, hogy mindenki kövesse az Isten reá vonatkozó, felismert akaratát. A zsinat e meglátásai nyomán virágoztak fel napjainkban a laikusok (világiak) között a legkülönbözőbb lelkeségi mozgalmak és közösségek, amelyek a maguk sajátos módján járják az élethez vezető egyetlen utat, a szeretet útját.

**Minden ember
csodálatos méltósága**

A II. Vatikáni zsinat egyháza szélesesen kitárta kapuit minden ember előtt, és meghirdette az ember csodálatos méltóságát: „Az ember az Isten képére teremtetett” (GS 12). „Az emberi természet bennünk is roppant méltóságra emelkedett azzal, hogy Krisztus azt magára öltötte... Maga az Isten Fia ugyanis megtestesülése által valamiképpen minden emberrel egyesült” (GS 22). „Minden ember alapvetően egyenlő, mert mindegyiknek értelmes lelke van, és Isten képmására van teremtvé. Igaz, a különböző testi erő meg a különböző értelmi és erkölcsi képességek szempontjából nem egyenlő minden ember. A személy alapvető jogai tekintetében azonban ki kell küszöbölni minden megkülönböztetést, legyen annak oka akár nem vagy faj, akár bőrszín vagy társadalmi helyzet, akár nyelv vagy vallás, minthogy az ilyen megkülönböztetés Isten szándékával ellenkezik” (GS 29).

A zsinati tanításnak következő öt pontja ebből az emberi méltóság iránti tiszteletből fakad. Az egyház mindig kereste Isten dicsőségét. Ma azonban fokozottabban megérti egy ókori püspök, Szent Iréneusz állításának igazát: „Az élő ember az Isten dicsősége”. Ezért a mai „egyház útja az ember”, ahogyan azt II. János Pál pápa mindig hangsúlyozza.

**Minden keresztény
egységére irányuló
törekvés**

Az ún. ökumenikus mozgalom indult meg századunk elején a protestáns egyházak között. A katolikus egyház sokáig távolságtartóan figyelte ezt a mozgalmat. A II. Vatikáni zsinat viszont azt Isten kegyelmének ajándékaként értelmezi.

A századok folyamán született egyházszakadásokban többnyire mindkét fél hibás volt — mondja a zsinat. De azokat, akik manapság a katolikus egyháztól elvált felekezetekben születtek és élnek, nem terheli felelősség a múltért. Meg vagyunk győződve jóhiszeműségükről, és testvéreknek tekintjük őket. „Hitből megigazultak a keresztség által, beiktatódtak Krisztus testébe... Meglehet bennük a kegyelmi élet, a hit, a remény, a szeretet és a Szentlélek több benső ajándéka... Krisztus Lelke nem vonakodik felhasználni ezeket a felekezeteket az üdvösség eszközéül” (UR 3).

UR= *Unitatis
redintegratio*, Határozat
az ökumenizmusról,
Budapest, 1975.

A zsinat igényes ökumenikus programot hirdetett meg: egyházunknak meg kell újulnia az evangélium és a többi keresztény egyház jogos kíváncsalmait figyelembe véve. Ismerjük meg egymást. Küszöböljünk ki minden előítéletet és téves állítást. Végezzük közösen mindazt, amit hitbeli meggyőződésünk szerint közösen végezhetünk. Úgy éljük és magyarázzuk hitünket, hogy a többi kereszténynek ne adjunk okot a félreértésre. Végül pedig buzgón imádkozzunk a keresztények egységéért (UR 5-12).

Más vallásúak tisztelete

NA= *Nostra aetate*,
Nyilatkozat az egyház
és a nem keresztény
vallások viszonyáról,
Budapest, 1975.

Nyitás a modern világ felé

A zsinat után még nem sikerült az egységet létrehozni, de az egymástól folyamatosan távolodó keresztény felekezetek mozgás-iránya megváltozott: harminc éve közelednek egymáshoz. Isten kegyelméből reméljük, hogy valamikor eljön a nap, amikor egymásra találunk.

A zsinat hiszi, hogy Jézus Krisztus jóvoltából a Szentlélek minden ember szívében működik (GS 22). Ezért a nem keresztény vallásokat sem tekinti az ördög művének, hanem olyan próbálkozásoknak, amelyekkel az emberek létünk legalapvetőbb kérdéseire igyekeznek válaszolni. Ezért jelenti ki a zsinat: „A katolikus egyház semmit sem vet el abból, ami ezekben a vallásokban igaz és szent. Őszinte tisztelettel szemléli azokat a magatartási formákat, életmódokat, parancsokat és tanokat, amelyek sokban különböznek ugyan attól, amit az egyház tart és tanít, mégis nemegyszer felcsillan bennük annak az Igazságnak sugara, amely megvilágosít minden embert (NA 2). Ezért az egyház buzdítja a keresztényeket, „hogyan okosan és szeretettel párbeszédet folytatva és együttműködve más vallások követőivel, mutassák be a keresztény hitet és életet, és egyben őrizték meg és fejlesszék tovább azokat a lelki, erkölcsi, valamint társadalmi és kulturális értékeket, amelyek ezekben a vallásokban találhatók” (NA 2).

A zsinat után kialakult a vallások közötti párbeszéd, együttműködés, sőt közös imádság is, és megváltozott a korábbi gyűlölködő légkör. Nagyon szépen mondta erről a párbeszédéről II. János Pál pápa: „A párbeszéd által jelenlévővé tesszük köztünk az Istent, mert amikor megnyílunk egymás felé, akkor nyílunk meg az Isten felé” (*Nem keresztény vallások vezetőihez intézett beszéd*, Madras, 1986, 2, 5).

Az újkor viharos változásai között a katolikus egyház vezetői sokszor nosztalgiával gondoltak arra az időre, amikor államvallás volt a katolicizmus. A II. Vatikáni zsinat felismerte, hogy ez a régi világ visszavonhatatlanul elmúlt, és új világban új módon kell hirdetnünk az evangéliumot és munkálkodnunk Isten országának megjelenítésén.

Az egyház és a mai világ viszonyáról szóló zsinati konstitúció a következő szavakkal kezdődik: „Korunk embereinek, főképpen a szegényeknek és szenvedőknek örömét és reményét, szomorúságát és gondját Krisztus tanítványai saját örömüknek és reményüknek, saját szomorúságuknak és gondjuknak tekintik, és nincs olyan igazán emberi érzés, amely szíveikben visszhangra ne találna” (GS 1). A katolikusok tehát, ha igazán Krisztus tanítványai, nemcsak magukkal törődnek, nemcsak saját jogukat védik, hanem minden ember boldogságát kívánják szolgálni Krisztus példájára, aki nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon másoknak.

Nem szabad a keresztényeknek kivonulniuk a világból. „A Krisztus által megváltott és a Szentlélek által új teremtményé

alakított ember igenis szeretheti Isten teremtményeit, kell is szeretnie azokat... Krisztus arra tanít minket, hogy az ember tökéletesedésének, és következőleg a világ átalakításának alaptörvénye az új parancs: a szeretet. Krisztus Lelkének erejével már működik az emberek szívében, és nemcsak a túlvilág vágyát ébreszti fel, hanem éppen ezáltal élteni, megtisztítja és erősíti azokat a nagylelkű kezdeményezéseket, amelyekkel az emberiség nagy családja emberségesebbé teszi a maga életét... A földi haladást meg kell ugyan különböztetnünk Krisztus országának növekedésétől, ez a haladás mégis sokat jelent az Isten országának, amennyiben hozzájárulhat az emberi társadalom külön rendjének megalkotásához. Miután ugyanis az emberi méltóságot, a testvéri közösséget és a szabadságot, természetünknek és törekvéseinknek e jó gyümölcsseit a földön az Úr Lelkének segítségével terjesztettük, azokat később újra meg fogjuk lelteni, teljesen megtisztítva, amikor Krisztus átadja az országot az Atyának" (GS 38-39).

Az egyház a középkorig a haladás motorja volt. A középkor végétől inkább a fék szerepét kezdte betölteni. A jó irányban való haladáshoz pedig a motor és a fék összehangolt játékára van szükség. Az emberiség ugyanis nem azokat követi, akik csak fékezni tudnak, hanem azokat, akik reményt mutatnak neki. A zsinat azt szeretné, hogy egyházunk ilyen reményt adó közösség legyen.

A szegények elsőbbisége

Az első századokban az egyház szinte csak a szegények egyháza volt, Konstantinus császár ideje óta fokozottan gazdagodni kezdett. Így a szegények sokszor úgy érezték, hogy az egyház csak a gazdagok pártján áll. A II. Vatikáni zsinat ezen is változtatni akar. Lezárta a konstantinuszi kort. Így ír a zsinat: „Krisztus szegényen és üldözötten vitte végbe a megváltás művét; az üdvösség gyümölcsének szétosztása végett az egyházat is ugyanerre az útra szólítja hivatása. Jézus Krisztus, noha gazdag volt, értünk »szegény lett« (2Kor 8,9). Ugyanígy az egyház, jöllehet küldetésében rászorul emberi eszközökre, nem azért alapított, hogy földi dicsőséget keressen, hanem, hogy saját példájával is az alázatosságot és önmegtagadást terjessze" (LG 8).

Nagyon konkrétan beszél a zsinat: „Napjainkban különösen sürgető kötelességünk, hogy megkülönböztetés nélkül minden ember felebarátjává legyünk, és ha találkozunk vele, őt tevékenyen segítsük, legyen az akár mindenkitől elhagyott öreg, akár igazságtalanul lenézett vendégmunkás, akár menekült, akár házasságon kívül született gyermek, akár éhező" (GS 27). „Számos gazdaságilag kevésbé haladott országban ott terpeszkednek még a nagy, sőt óriási földbirtokok..., míg a nép nagyobb részének nincs földje vagy csak törpebirtokos... Reformokra van tehát szükség" (GS 71).

A zsinat tehát határozottan kiáll a szegények jogai mellett. Eből a felfogásból született Latin-Amerikában a „felszabadítás teológiája", amelynek alapvető kívánalmait ezeknek az országoknak

A vallásszabadság

püspöki karai is magukévá tették, és amely Afrika és Ázsia egyházaira is nagy befolyást gyakorol.

A vallásszabadság emberi jogként való elismerése terén hozta a zsinat a legnagyobb változást az egyház hivatalos álláspontjában. A zsinat előtt az volt az általános tanítás, hogy csak az igazságnak vannak jogai, a teljes igazság a katolikus egyházban található, és ezért ettől eltérő tanokat hirdető felekezeteket és vallásokat legfőljebb meg lehet tűrni abban az esetben, ha betiltásuk nagyobb kárt okozna.

A zsinatnak a vallásszabadságról hirdetett nyilatkozata másképpen közelíti meg a kérdést: a jogalany az ember. „Az emberi személynek joga van a vallásszabadsághoz. Ez a szabadság abban áll, hogy minden embernek mentesnek kell lennie a kényszersztől akár egyesek, akár csoportok vagy bárminemű emberi hatalom részéről, mégpedig úgy, hogy a vallás tekintetében senki se legyen kénytelen lelkiismerete ellen cselekedni, se ne akadályozzák abban, hogy — jogos határok között — lelkiismerete szerint cselekedjék, akár a magánéletében, akár a nyilvánosság előtt, akár egymagában, akár másokkal társulva” (DH 2). „A vallási közösségeknek joguk van nyilvános istentiszteletek tartására, vezetőik megválasztásában az államhatalom beavatkozásától való mentességre, hitüknek akadálytalan terjesztésére” (DH 4).

DH= *Dignitatis humanae*, Nyilatkozat a vallásszabadságról, Budapest, 1975.

A „jogos határok között” kifejezés azt jelenti, hogy a vallásszabadság ürügyén elkövetett visszaélésekkel szemben az államnak biztosítania kell a polgárok jogvédelmét és a közkerölcs megőrzését. Állami túlkapásokkal szemben azonban hozzáteszi a zsinat: „Az embernek a lehető legnagyobb mértékben biztosítani kell a szabadságot, és azt csak a szükség esetén és annak mértéke szerint szabad korlátozni” (DH 7).

Ez igen bátor nyilatkozat. Az egyház nemcsak a maga számára követeli meg a vallásszabadságot, hanem minden ember és minden vallás számára. Nem arról van szó, hogy az embernek nincsenek kötelességei az igazsággal és a megismert Istennel szemben, hanem arról, hogy emberhez méltó módon keresse és kövesse az általa felismert igazságot, és ebben semmi állami vagy egyéb nyomás ne gátolja. A katolikus egyház nem fél az igazságtól. Tudja, hogy az Isten az emberek lelkét teremtésükkor az igazság felé irányította, tudja azt is, hogy a Szentlélek, az Igazság Lelke mindenkinben működik. Ezért hiszi, hogy nem kell kényszereszközökhöz folyamodnia, hanem ráhagyatkozhat az igazság benső erejére.

Egység a sokféleségben

A múltban gyakran azt hittük, hogy aki nem mindenben ért egyet velünk, az vagy ostoba vagy gonosz. A zsinat nem így gondolkodik. Azt szeretné, hogy a sokféleség békében együtt legyen, uniformizálás nélkül. Egységre szükség van, amennyiben az harmóniát jelent. A zsinat kihirdette a következő alapelvet: „Megőrizvén az egységet, ahol szükséges, az egyházban mindenki tart-

sa tiszteletben a kellő szabadságot a lelki élet és az egyházfegyelem terén, sőt a kinyilatkoztatott igazság teológiai feldolgozásának terén is” (UR 4). „Semmit sem árt az egyház egységének a hagyományok és szokások bizonyos különbözősége, sőt az egyház díszére válik, és nem csekély mértékben segíti küldetésének teljesítésében” (UR 16).

A zsinat a politika, a gazdaság és a kultúra terén is elismeri a különbözőség jogát: „Bizonyos körülmények között gyakran elő fog fordulni, hogy egyes hívek éppen a kérdés keresztény szemlélete miatt egy bizonyos megoldást tartanak helyesnek. Más hívők viszont, amint ez gyakorta és jogosan megtörténik, nem kisebb őszinteséggel másképp fognak vélekedni ugyanarról a kérdésről” (GS 43). A zsinat szerint ilyen esetekben senki se tartsa önmagát az egyházi gondolkodás egyedüli képviselőjének.

Állandó reform

Jézus büntelen volt, de az egyház ezt nem mondhatja el magáról. Nem abban különbözik a katolikus egyház más csoportosulásoktól, hogy tagjai büntelenek, hanem abban, hogy igyekeznek az evangélium fényében bűneit és hibáit meglátni, megbánni és önmagát szüntelenül megreformálni.

A zsinat így beszél: „Míg a »szent, ártatlan és szeplőtelen« (Zsid 7,26) Krisztus »bűnt nem ismert« (2Kor 5,21), hanem azért jött, hogy a nép bűneit kiengesztelje, addig az egyház bűnösöket foglal magában, egyszerre szent is, és folytonos megtisztulásra is szorul, és ezért állandóan bűnbánatot tart és megújul” (LG 8). „Noha az egyház a Szentlélek erejéből mindig megmaradt az Úr hűséges jegyesének..., mégis mind a papok, mind pedig a laikusok között az évszázadok során voltak az Isten Lelkéhez hűtlen tagjai. Korunkban is tudja az egyház, mekkora a távolság az általa hirdetett tanítás és az evangéliummal megbízott emberek emberi gyarlósága között. A Szentlélek vezette anyaszentegyház szüntelenül tisztulásra és megújulásra buzdítja gyermekeit, hogy Krisztus jele világosabban ragyogjon az egyház arcán” (GS 43).

Ilyen meggyőződés alapján rendelt el a zsinat számos reformot. Azok, akik az egyházat mozdulatlan sziklatömbnek fogták fel, úgy érezték, minden megingott. De azok, akik az egyházat terebélyes fának gondolták el, örültek, hogy a Szentlélek tavaszi szelében ennyi új ág, hajtás, levél, virág és gyümölcs keletkezett rajta.

A zsinat nagy egyházreformot indított el, amely még folyamatban van. Sőt vannak visszaesések is. De még ha a zsinat által kívánt valamennyi reform meg is valósulna, nem lenne vége a megújulás művének. Hiszen, ahogy már Szent Iréneusz mondta, a mindig fiatal Szentlélek újra meg újra megfiatalítja az egyházat, amelyben lakozik. Mindegyikünk az ő munkatársa ebben a nagy műben.

Köztes Európa

1914-1989

Született 1923-ban Pozsonyban. 1949-től az ELTE és a KLTE oktatója, az MTA Történettudományi Intézetének főállású kutatója. Kelet-Európa 18-19. századi összehasonlító történetével foglalkozik. 1987-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1992-ben rendes tagjává választották.

A Köztes-Európa kifejezés mint egy európai régió elnevezése csak az első világháború után vált ismertté. Azért köztes ugyanis, mert a németek és az oroszok településterülete közti kis népeknek a területét jelenti, Finnországtól Görögorszáig, amit manapság Kelet-Közép-Európának szoktak nevezni, nagyjából ezzel a Köztes-Európával azonos. A magam részéről azonban ezen belül két területet elválasztanék egymástól, alapvetően az északi részt (a Baltikumtól Horvátorszáig), amely a középkorban a nyugati keresztény egyházhoz csatlakozott, és a délit (Szerbiától Görögorszáig), amely akkor a keleti egyházat választotta (vagy erre kényszerült).

Az első világháború kitörése előtti évtizedekben a terület északon orosz és német uralom alatt állt, ettől délre a szerintem Nyugat-Kelet-Európának nevezhető rész központja az Osztrák-Magyar Monarchia volt. A Balkánon a több évszázados oszmán-török uralmat éppen 1913-ra számolták fel az előző évszázad során fokozatosan létrejött kis nemzetállamok.

A terület egészére már évszázadok óta jellemző a gazdasági elmaradottság a fejlett északnyugat-európai maghoz képest, az ennek megfelelő társadalmi megcsontosodottság, és sok etnikum jelenléte, ezek általában egymással keveredve éltek ugyancsak már hosszú századok óta. Éppen az etnikumok vegyes települése nehezítette meg, sőt mondhatnánk tette lehetetlenné a pontos etnikai határok megvonását. Az etnikai különbségek sokszor szociálisak is voltak, a város lakó más etnikumhoz tartozott, mint a paraszt, a felsőbb hatóságok más etnikumból kerültek ki, mint az alattvalók. Ha a Balkánon a két Balkán-háború révén létre is jöttek a nemzetállamok, északabbra ez még nem történt meg. A Monarchiára szokták mondani, hogy a népek börtöne volt. A korabeli Oroszországot sokkal inkább megilletné ez az epitheton ornans, nem is beszélve a szovjet birodalomról később.

Az első világháború idején a három nagy konzervatív monarchia, az orosz, a német és az osztrák, amelyek addig barátságban, olykor szövetségben álltak egymással, most egyszerre ellenségek ké váltak egy minden addiginál súlyosabb összecsapásban. Ez adta meg a több mint száz éve felosztott lengyel állam feltámasztásának a reményességét. Ezt a szembenálló felek is megígérték, egymás rovására. Az Osztrák-Magyar Monarchia egyéb nemzetei számára is lehetővé vált valami ehhez hasonló felszabadulás, bár az antanthatalmak 1918 nyaráig nem gondoltak a Monarchia felosztására, mert azt az európai egyensúly lényeges tényezőjének te-

Új államalakulatok

kintették. Sokáig csak ezeknek a nemzeteknek az emigránsai folytattak állhatatos propagandát a Monarchia széttűzése érdekében. Az otthon maradtoknak számolniuk kellett azzal a lehetőséggel is, hogy valamilyen formában fennmarad a Habsburg Monarchia.

Végül mégis a felbomlás következett be, már korábban, 1917 tavaszától ez történt meg Oroszországban is. Az elnyomott nemzetek felszabadulása tehát megtörtént. Ami érdemben voltaképpen a 18. század végétől az itteni nemzetek értelmiségi-politikai vezetőinek célja volt, az önálló nemzetállam létrehozása, most megvalósult. Északon az orosz birodalomból kivált a három balti állam: Észtország, Lettország és Litvánia. A Monarchia utódállamaiként létrejött Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királysága. A két térség közt valóban feltámadt a lengyel állam köztársaságként. Románia megháromszorozta területét, és valóban minden románt egyesített határai közt. Az 1912-ben inkább csak elvben létrejött Albánia most valóban önállósult. Bulgária az osztrák és a magyar államhoz hasonlóan területeket veszített, Görögország megtartotta 1914 előtti területét. Sőt, rövid időre még gyarapodott is kis-ázsiai területekkel, de ezeket Törökország megerősödése után tüstént el is veszítette (1922). Az ottani görögöket elűzték az anyaországba, amely bolgár állampolgárainak kitelepítésével teremtett számukra helyet.

A soknemzetiségű új államok

Ha csak erre az utóbbi esetre figyelnénk, azt mondhatnánk, hogy ez sajnálatos eltérés volt az antant elveitől, a népek felszabadításától. Csakhogy ha a többi államot nézzük, ott is rengeteg volt a megoldatlan probléma. Először is alig volt olyan állam, amely a maga etnikumát saját határai közt tudhatta volna. A három új balti államnak nem voltak jelentős kisebbségei. De a litvánok lakta terület nem jelentéktelen része az ősi litván fővárossal, Vilniusszal együtt lengyel megszállás alá került, mert az új lengyel állam tényleges ura, Piłsudski tábornagy ezt mint szűkebb hazáját kívánta megszerezni. Egyébként a lengyelek voltaképpen az első felosztás (1773) előtti egész Lengyelországot szerették volna visszaszerezni, egy részét a szovjetekkel folytatott háborúban 1921-re meg is szerezték. A lengyel állam lakosságának 30%-a nemzeti kisebbség volt. Nagyjából ez érvényes Nagy-Romániára is (félhivatalosan így nevezték ekkor). Aztán itt volt két állam, amely már a nevében hordta többnemzetiségű voltát, Csehszlovákia és a Szerbek, Horvátok és Szlovének Királysága. És ha csak az állam nevében feltűnő nemzetekről lenne szó, de Csehszlovákiához került három és fél millió német, közel egymillió magyar, sőt még a ruszinok is, akiket nem akartak a szovjeteknek átengedni. A másik államban, amely 1929-ben vette fel a Jugoszlávia nevet, voltak még olaszok, németek, magyarok, macedónok, akiket ekkor sokan még bolgárnak tekintettek, jórészt saját maguk is. Albániában nem voltak érdemleges kisebbségek, de az albán etnikumnak legalább egynegyede az állam határain kívül élt. Ennél

nagyobb volt az új határokon kívül került magyarok aránya, legalább egyharmad. És bár az egykori magyarországi nemzetiségek zöme csakugyan kikerült a magyar fennhatóság alól, a németek jelentős része mégis maradt, a harmadára zsugorodott államon belül legalább 5% volt az arányuk. Ausztriában nem maradtak érdemben kisebbségek, Nyugat-Magyarország (a mai Burgenland) megszerzésével csak jelentéktelen magyar kisebbséghez jutottak. Az egyéb államokban maradt németek maguk sem tekintették magukat osztrákoknak. Sőt az osztrákok sem, ezért is akartak csatlakozni Németországhoz, ezt azonban a győztesek szigorúan megtiltották.

Különösen az orosz és a Habsburg monarchia felszabdalása véget vetett a korábbi gazdasági kapcsolatoknak, természetes munkamegosztásnak ipari és mezőgazdasági körzetek közt, a közlekedés útjait, a vasutakat is felszabdalták. Az egymástól megszabadult államok közti mélységes gyűlölködés megakadályozta a gazdasági együttműködést, holott ezt a nyugati hatalmak, elsősorban Franciaország nagyon is támogatták volna. A két világháború közti korszak egyébként a világ gazdaságban is rossz időszak volt a világ gazdasági válsággal. Ez azt jelentette, hogy az egész időszakban a két háború között a gazdaság érdemben stagnált, csak szörványos kísérletek történtek a kieső gazdasági tényezők pótlására.

Részben gazdasági, de sokkal inkább társadalmi kérdés volt az agrárreform, vagyis a korábbi nagybirtokrendszer lényeges módosítása a parasztság javára. A balkáni területen is folyt ez, de itt érdemben nagy változást nem hozott, hiszen addig is a kisparaszti birtok volt az uralkodó. a nyugat-kelet-európai részen viszont kétségtelenül jelentős volt a nagybirtok, a megművelt földterület legalább egyharmada volt a tulajdonában. Ennek jelentős részét ott számolták fel, ahol a nagybirtok valamelyik másik, korábban uralkodó nemzet tagjai közül került ki, ez a németeket és a magyarokat jelentette Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában. Jugoszláviában csak a szlovén és horvát vidéket érintette. A megvalósítást Lengyelországban hosszabb távra időzítették, 1939-ig nem is ért véget.

Ami a politikai rendszert illeti, az államok egy része továbbra is monarchia maradt: Románia, Bulgária, Jugoszlávia, forma szerint Magyarország, Görögországban néhány évre köztársaság alakult, de még a második háború előtt visszatértek a monarchiához, az Albán Köztársaság pedig idővel lett monarchia, amikor a köztársasági elnök, Ahmed Zogu királlyá kiáltotta ki magát. A többi állam köztársaság volt, érdemben az újonnan alakultak. A korábbi előzményektől függően változó formában, de 1918 után mindegyik állam nyugati értelemben vett alkotmányos állam volt, választott parlamentekkel, számos politikai párttal, ezek vagy a régi világnézeti választások szerint álltak szemben egymással, vagy a

kisebbségek nemzeti pártjai voltak. Parasztpártok is voltak többféle, meg szociáldemokrata párt is mindenütt. Közvetlenül a háború után kommunista pártok is alakultak, részben a korábbi szocialista pártok kettéválása révén, de ezeket a legtöbb államban hamarosan betiltották. Csehszlovákia volt az egyetlen, ahol erre csak 1938-ban került sor.

Csehszlovákia abban is különbözött a többi államtól, hogy ott maradt fenn a legtovább a nyugati típusú demokratikus rendszer. Egyebütt ugyanis a két háború közt előbb vagy utóbb jobboldali jellegű rezsimek kerültek uralomra. Magyarországon a forradalmakat váltó Horthy-rendszer eleve autoritárius volt. Bulgáriában 1923-ban a parasztpárti kormány megdöntése után vezettek be érdemben királyi diktatúrát, hasonló történt Görögországban is. A balti államokban az 1930-as évekre alakultak sorra a jobboldali rezsimek, egy-egy köztársasági elnök uralma alatt. Lengyelországban Piłsudski marsall volt a hatalom birtokosa, hol valóban mint államfő, hol csak informálisan, esetleg mint hadügyminiszter. 1935-ben bekövetkezett halála után az autoritárius rendszer diktátor nélkül nem működött tovább, illetve a hadsereg főparancsnoka volt bizonyos mértékig a diktátor.

Az itteni államok többsége a győztesek közé számított 1918 után, ennek megfelelően a status quo elszánt hívei voltak. A vesztesek persze a békeszerződések revíziójára törekedtek, elvesztett területeket szereztek vissza. Persze erre csak egy vagy több nagyhatalom támogatásával kerülhetett sor, ahogy az előző században is a balkáni államok csak ilyen támogatással tudtak boldogulni. A háború utáni első évtizedekben Franciaország próbálta az egész térségre kiterjeszteni befolyását, egyrészt Lengyelország, másrészt a kisantant révén. Olaszország is jelentkezett Mussolini uralomra kerülése után. Csakhogy egyik sem volt elég erős gazdasági és katonai szempontból, az angol kormányzat pedig eleve nem érdeklődött a térség iránt. 1933-ban azonban akadt újabb érdeklődő Hitler személyében, és az ő Németországa már elég erős volt ahhoz, hogy megkezdje a változásokat, az 1918 után Versailles-ban létrehozott rendszer felszámolását.

Csehszlovákia szétzúzása

Az első lépés Csehszlovákia ellen irányult. Először 1938 szeptember 28-án Münchenben négy nagyhatalom teljesítette Hitler kívánságát, a németlakta területeket átadták. Beneš, sokáig a csehszlovák külpolitika fő irányítója és Masaryk lemondása után a köztársaság elnöke, kénytelen lemondani. Alig néhány hónap múlva bekövetkezett az újabb lépés. Az 1938 októbere óta autonóm szlovák kormány kimondta Szlovákia függetlenségét, Németország védelmet vállalt fölötte, s egyúttal megszállta a cseh tartományokat. Még előtte Lengyelország ultimátummal szerzett meg kisebb csehszlovák területeket, Magyarország pedig német-olasz döntőbíráskodás útján Szlovákia déli, zömmel magyarok lakta területeit. A csehországi és szlovákiai változásokkal egyidő-

ben pedig Magyarország megszállta Kárpátalját, amelynek autonómiát ígért, de ezt éppúgy nem adta meg, mint addig húsz éven át a csehszlovák állam sem.

A Molotov-Ribbentropp szerződés következtében a Szovjetunió is megjelent a térségben. Azelőtt csak a Csehszlovákiával kötött szövetség révén volt jelen. Néhány nappal a paktum megkötése után Hitler megindította a háborút Lengyelország ellen. Az az elképzelése, hogy az előző évihez hasonlóan a nyugatiak engedélyével valósíthatja meg terveit, most már nem vált be, a nyugati hatalmak szakítottak a megbékélés politikájával. Kibört a második világháború. A paktummal együtt megkötött titkos szerződés értelmében a Szovjetunió is beavatkozott a lengyelek ellen, ukrán és belorusz honfitársai védelmének ürügyén. Lengyelországot újból felosztották, a keleti részeket a szovjetek kapták, a nyugatiakból a németek főkormányzóságot hoztak létre Krakkó központtal. A lengyel lakosság ellen mindkét osztozkodó kíméletlen rendszabályokat vetett be.

Határrevíziók

Mussolini, akinek országa nem sok dicsőséget szerzett a Franciaország elleni katonai támadás nyomán, most itt akart diadalt aratni. 1939 áprilisában megszállta Albániát, az olasz király az Albánia királya címet is felvette. 1940-ben a szovjet állam is lépett egyet. Az év nyarán ultimátumban követelte Besszarábia és Bukovina visszaadását Romániától, amely ezeket a területeket 1918 végén szakította el a szovjet államtól. Mindkét terület valóban századokon át Moldva része volt, de aztán Bukovina osztrák, Besszarábia orosz megszállás alá került. Német tanácsra a román kormány engedett. Erre viszont a magyar és a bolgár kormány is fellépett revíziós követeléseivel. Egy bolgár-román megegyezés révén Bulgária visszakapta az 1913-ban elvesztett Dél-Dobruzdását. Magyarország és Románia közt megint az utolsó pillanatban megrendezett német-olasz döntőbíráskodás osztotta fel Erdélyt, valamivel nagyobb részét Romániának hagyva, így Hitler mindkét országot kijátszhatta egymás ellen.

A baltikumi szovjet előrenyomulás nem sokkal a szovjet-német paktum megkötése után már megindult, először katonai támaszpontokat kért a szovjet kormányzat, 1940 nyarán már Szovjetunió-baráti kormányokat kellett létrehozni, hamarosan kérték felvételüket a Szovjetunióba, hamarosan meg is választották a köztársaságok legfelsőbb tanácsait. A lakosság egy részét Szibériába száműzték.

Újabb változást a Jugoszlávia elleni német támadás jelentett, ehhez néhány nappal később Magyarország is csatlakozott, azzal az indokolással, hogy közben kikiáltották az önálló horvát államot, s ezzel Jugoszlávia megszűnt létezni. Horvátország kapta meg egész Bosznia-Hercegovinát és a dalmát tengerpartot. Szlovéniát a németek és az olaszok egymás közt osztották fel. Magyarország megkapta a Bácskát, a Bánát Jugoszláviához tartozó

részét azonban nem, mert ennek Románia fegyveresen állt volna ellent. Bulgária megkapta Macedóniát (mint egyszer már az első világháborúban), Albánia pedig Koszovót, vagyis az olaszok, hiszen Albánia már az övék volt.

Nemzetiszocialista rezsimek

A legtöbb országban a nemzetiszocializmusra emlékeztető, vagy akár azt nyíltan is valló rezsimet vezettek be, a formális parlamentarizmus néhány maradványát megtartva, de valójában ezek már mind autoritárius államok voltak. A szlovákok és a horvátok hivatalosan is nemzetiszocialistáknak nevezték magukat, Romániában a csakugyan fasiszta Vasgárda ugyancsak ezt valósította meg, de itt a miniszterelnök, Antonescu tábornok néhány hónap múlva felszámolta a gárdát, és a maga személyes diktatúráját vezette be a király uralmának formális fenntartásával. 1940 ősze óta ez a fiatal Mihály volt.

Ellenállási mozgalmak

Valamiféle ellenállás idővel megindult, a lengyeleknél már 1939 őszétől, Jugoszláviában a lerohanásnak szinte a másnapján. Itt két ellenállási mozgalom is szerveződött, az egyik a Londonba menekült fiatal Péter királyhoz hű katonákból, csetnikekből, a másik az illegális kommunista párt főtitkárának, a mozgalomban Tito nevet kapott partizánnak a vezetése alatt. Az angolok először mindkét szervezetet támogatták, de idővel kiderült, hogy a Tito vezetése alatt álló többet tud ártani a megszállóknak, így már csak az ő partizánjait támogatták. Jugoszláviában, elsősorban Boszniában volt az ellenállás központja, ahol ezt a terep is lehetővé tette. Mussolini még 1940 októberében megtámadta Görögországot, csapatai azonban csúfos vereséget szenvedtek, csak a németek tudták elfoglalni a jugoszláviai hadjárat folytatásaként. Most már az egész Balkán német-olasz megszállás alatt állt, vagy szövetségeseik kezében volt. Az 1943 szeptemberében Olaszországgal kötött fegyverszünet után az olasz megszállási övezeteket is a németek vették át.

Zsidóüldözések

Az egész eseménysor legnagyobb vesztesei a zsidók voltak, akiket német parancsra koncentrációs táborokba zártak, és idővel jórészüket megsemmisítették. A zsidóüldözésből hosszabb időre csak Magyarország maradt ki, itt a német megszállásig hoztak ugyan zsidókat diszkrimináló törvényeket, de nem vették át a nemzetiszocialista politikát. Ezért is került sor 1944 márciusában a német megszállásra, utána a zsidók deportálására innen is.

Az ellenállási mozgalom sokfelé csak szellemi ellenállást jelentett, esetleg szabotázsakciókat. A háború nagy, 1943-as fordulata után azonban itt is mindenfelé kibontakozott a fegyveres ellenállás, ebben sokszor valóban a kommunisták játszották a vezető szerepet, mint az 1944. augusztus 29-én kitört szlovák nemzeti felkelésben. Bulgáriában is 1943 végétől bontakozott ki a fegyveres ellenállás. Hazai mozgalmak és kommunista szervezkedés kettőssége a legnyilvánvalóbban Lengyelországban bontakozott ki. A londoni emigráns kormány szervezésében működött a Honi Had-

sereg. Ez 1944 augusztusában, miután Lublinban, szovjet megszállta területen létrejött egy népfrontos, vagyis kommunista vezetésű ideiglenes nemzeti kormány, Varsóban felkelést indított, a szovjet csapatok ekkor már a Visztula túloldalán, Varsó elővárosában állomásoztak. A felkelőknek azonban semmi segítséget sem adtak, sőt a nyugati hatalmakat is megakadályozták ebben, mert nem engedték meg a hadianyagot szállító repülőgépek leszállását a szovjet katonai megszállás alatt álló területen. A felkelés elvérzett.

Nagyhatalmi osztzkodás

Már 1943-ban, a három fő szövetséges első, teheráni találkozásán nyilvánvalóvá lett, hogy az egész terület felett, mint többnyire mindig, a nagyhatalmak rendelkeznek. 1945 elején Jaltában volt a következő csúcspont, aztán 1945 nyarán Potsdamban, már Németország legyőzése után. Az itteni vagy az emigráns kormányok akaratától teljesen függetlenül ezek a konferenciák eldöntötték, hogy gyakorlatilag egész Köztes-Európa, sőt még Németország keleti tartományai is a Szovjetunió kezébe kerülnek. Csak egy kivétel volt, Görögország, ahol már 1944 őszén megjelentek az angol csapatok, a háború vége után pedig az amerikaiak váltották fel őket. A király hazatérhetett Kairóból, de nem állíthatta helyre az 1941 előtti autoritárius rendszert.

Kommunista kormányok

A többi országban viszont átmeneti koalíciós kormányok uralkodtak, amelyekben még nem a kommunisták voltak a vezetők, de mindenesetre részt vettek ezekben, 1947-48-ra legkésőbb mindenütt a kommunista pártok vették át az irányítást. Lengyelországban, Csehszlovákiában, a szovjetek megszállta német övezetben (ebből lett 1949-ben a Német Demokratikus Köztársaság) és Bulgáriában forma szerint meghagytak egyéb pártokat is, Bulgáriában csak a nagy hagyományokkal rendelkező Parasztpártot, ezek azonban csak a kommunista uralom dekorációi voltak, még forma szerint sem vették ezeket túl komolyan. Jugoszláviában és Albániában eleve a kommunisták kezébe került a hatalom.

Ezek után megindulhatott az újonnan szerzett területek bekebelezése a szovjet impériumba. Érdemben általában az 1938 előtti határokat állították helyre, kivéve Lengyelországot (a történelem fintora, azt az országot, amelynek a területi épségéért hat évvel korábban megindult a háború). Az országot néhány száz kilométerrel nyugatabbra tolták, a szovjet állam megtartotta az 1939-ben megszerzett területet, a lengyeleket a németek rovására kárpótolták, a porosz területek jórészt, az Oderától és Neissétől keletre fekvő német területeket kapták meg. A lengyel felfogás ekkor ebben a középkori Piast-eszme megvalósulását ünnepelte.

Az egyes államokban kiépült a rendszer, szovjet mintára, öt éves tervekkel, a párt vezetése alatt, forma szerint megtartva a parlamentáris külsőségeket (mint a háború alatt a fasiszta államokban), a titkosrendőrséggel, a pártkongresszusokkal és a személyi kultusszal. Kétségkívül a déli, elmaradott államok számára ez az elmaradás behozását is jelentette bizonyos mértékig, gazda-

sági növekedést, jóléti intézkedéseket, ingyenes orvosi ellátást, oktatást stb. Az északi államokban, amelyek eleve fejlettebbek voltak, ez nem volt ilyen egyértelmű, a nehézipar erőltetése (vagyis érdemben a hadigazdálkodásra való felkészülés) csak részben segítette elő a gazdasági fejlődést. De a változások itt is látványosak voltak. A társadalom átalakulása kétségtelenül végbement, a régi elitek eltűntek, emigrációba kerültek, deklaszálódtak. Az állandó indoktrináció a lakosság széles rétegeit elérte és áthatotta, különösen a déli államokban, hiszen ezek már a középkor óta hozzá voltak szokva az elnyomáshoz. A nyugat-kelet-európai területeken azonban egyedül Lengyelországban és eleinte kisebb mértékben Magyarországon mutatkozott némi halvány el nem fogadás (ellenállásról beszélni túlzás volna).

Sztálin és Tito

Egy helyütt volt persze elég korán komoly ellenállás, de valaképpen a rendszer keretein belül. Jugoszláviáról van szó. Tito valóban a leghűségesebben követte a szovjet mintát, mindent megtett az első pillanattól fogva. Sztálin mégis gyanakodott. Először csak óvatosan bíralták a jugoszláv modellt, amely valójában a szovjettel volt még azonos, csak egyes részletekben nem értettek egyet Titóval. Az 1947-ben lengyel földön létrehozott Tájékoztató Iroda, amely a Kominternt volt hivatott helyettesíteni, elsősorban a szovjet érdekszféra vonatkozásában, 1948 júniusában már nyíltan is fellépett Tito ellen, elsősorban a mezőgazdaság kollektivizálásának az elhanyagolásaért. Sztálin teljes engedelmességet várt el, erre Tito nem volt hajlandó, Sztálin valamiféle vetélytársat látott benne a békétábor vezéri posztján. A vita hónapokon belül teljesen elfajult, Tito az imperialisták láncos kutyájaként szerepelt a hivatalos propagandában. A hú országokban pedig megkezdődtek a kirakatpercek a pártvezérek mindenkori vetélytársai ellen, és ekkor már a fő vád a Titóval és így az imperializmussal való együttműködés volt. Jugoszlávián belül is akadtak nem kevesen, akik elfogadták a Tájékoztató Iroda határozatát, ám ezekkel mint ellenséggel könnyen leszámoltak. A rendszer persze továbbra is mindenfelé elsősorban a párttagok ellen irányult, Csehszlovákiában csak 1951-ben került sor az ottani Rajk-perre. Jugoszlávia hamarosan segítséget kapott a nyugati hatalmaktól, elsősorban az Egyesült Államoktól, így gazdaságilag kibírta az elszigetelődést. Sőt Tito 1955-től az el nem kötelezett országok egyik vezetőjeként Nehru és Nasszer mellett óriási tekintélyre tett szert.

A jugoszláv-ügy megmutatta, hogy a Szovjetunió vezette tábor egysége törékeny. Ez nagyon is nyilvánvalóvá lett 1953-ban Sztálin halálával, amikor egy időre a kollektív vezetés vált jelszóvá (az egyes helyi vezérek ettől azért kevésbé zavartatták magukat). Még nagyobb fordulatot jelentett 1956 elején az SZKP XX. kongresszusa, ahol az addigra hatalmát szilárdan kiépített Hruscsov gyilkos kritikában részesítette a sztálini rendszert. A beszéd zárt

ülően hangzott el, de természetesen szinte azonnal ismertté vált a táboron belül és a nyugaton is.

Ettől indult meg a nyílt ellenállás a szovjet berendezkedéssel szemben. Először az NDK-ban, még 1953 nyarán. A szovjet tankok itt hamar véget vetettek a lázadásnak. Hosszabb időt vett ez igénybe 1956-ban Magyarországon, ahol pedig voltaképpen a lengyel példa nyomán tört ki a felkelés. Varsóban Hruscsov személycserével még meg tudta oldani a kérdést, az 1948-ban nacionalistaként elítélt Gomułkát állították a párt élére, és ezzel véget ért a lengyelországi nyugtalanság. Magyarországon ez a művelet nem sikerült. Az itteni véres megtorlás egy időre visszavetett minden ellenállási kísérletet. Tizenkét évre rá azonban Csehszlovákiában más formában, nem fegyveres felkelésként, hanem értelmiségi igényként, az emberarcú szocializmus megteremtésének a jelszavával indult több hónapos átalakulás. Csakhogy az új szovjet vezetés Brezsnyev idején ezt sem bírta elviselni, a Varsói Szerződés majdnem valamennyi tagállama megszállta az országot és állította helyre a sztálinista rendszert.

Lényeges mozzanat, hogy ezek a megmozdulások csak az északi területeken bontakoztak ki, a délieken nem. Lengyelországban még újabb hullámokra is sor került, 1970-ben már, azután 1980-ban, létrejött a Szolidaritás nevű szervezet, Lech Wałęsa vezetésével, amelyre a rendszer 1982-ben a katonai diktatúra, a szükségállapot bevezetésével reagált. Csehszlovákiában a rendszer hívei szilárdan tartották pozícióikat, Magyarországon az 1956 őszen a szovjetek kegyéből az ország élére került Kádár János egyfajta modus vivendi alakított ki a társadalommal, kisebb engedményekkel, az életszínvonal valamelyes emelésével — egyre növekvő adóssághozterhek révén — teremtett szinte népszerűséget magának.

A déli államokban voltaképpen nem a lakosság, a civil társadalom fordult szembe az egész rendszerrel, hanem éppen a hivatalos vezetők, akik belül a rendszer sztálini jellegének fenntartásával, sőt megerősítésével határolódtak el a Szovjetuniótól, mint a vezető és példaadó hatalomtól. Kissé Tito mintájára végrehajtott fordulat volt ez mindenfelé, de a szovjet vezetés már nem mert úgy reagálni, mint 1948-ban. Románia már az 1960-as évektől kezdve hangoztatta önállóságát a szovjetekkel szemben, a nyílt szakítást azonban mindenképpen elkerülte, így nem is kellett kiátkozni. A szovjet-kínai ellentétek kiéleződése során ezt felhasználva lavíroztak a Szovjetunióval szemben. Ezt tette az albán vezetés is, csakhogy később, amikor Kínában meghalt Mao Ce-tung és bizonyos fellazulása következett be a sztálini rendszernek, Albánia Kínának is felmondta a hűséget. Enver Hodzsa, 1942 óta az albán párt minden fordulatot túlélő vezetője már Kínát is a revizionista országok közé sorolta. Az albán propaganda azt hangoztatta, hogy Albánia a marxizmus-leninizmus egyetlen fellegvára. Ezt csak Albániában nem volt szabad megalomániának és groteszknak tekinteni.

Nacionalizmusnak sem, mert az mindenképpen üldözendő volt. Ezért terjedt el az a nézet, hogy a több évtizedes pártállami korszakban a nemzeti mozzanat a háttérbe került, sőt nem is szerepelt, a formális internacionalizmus volt az uralkodó. Erről az internacionalizmusról persze mindenki tudta, hogy valójában a szovjet (orosz) nacionalizmus megjelenési formája, de ezt nagyon erősen csak a Szovjetunió nem orosz népei érzékelték. Egyebütti a békétáborban ezt majdnem komolyan lehetett venni. Csak-hogy saját legitimitása érdekében valamennyi uralkodó párt igyekezett valahol a nemzeti mozzanatot is bevenni, a lengyeleknél a németellenességet, Csehszlovákiában ezt és a magyarellenességet, Romániában ez utóbbit, de ebbe belecsomagolva az oroszellenességet, a bolgároknál a szerbek, a görögök és a törökök elleni nemzeti idegenkedést (két NATO-államról volt szó és a renitens Jugoszláviáról, az egész az addigi nemzeti szemléletbe is jól beleillett), az albánoknál ez végül is mindenkivel való szembenállássá dagadt. Persze nem ilyen nyíltan hirdették, hanem többnyire a történelmi tanulásként csomagolva, a magyaroknál a Habsburgok jelentették az átkos Nyugatot, és Jelačić Titót, amíg erre szükség volt.

Az egyre formálisabbá váló mindennapos boldogság, élenjárás és nagy barátság mellett és azon alul a gazdasági nehézségek egyre inkább kiütköztek. A sztálini korszak felkészülése a közeli harmadik világháborúra már idejélmúltnak bizonyult, akárcsak a Nyugat utolérése és meghaladása. Különösen Lengyelországban volt erős bizonyos csoportok és az egyház ellenállása, majd ennek mintájára Magyarországon és Csehszlovákiában is alakultak ellenzéki körök, értelmiségi csoportosulások, amelyek idővel pártjellegget kezdtek öltetni.

1989 volt az annus mirabilis, ahogyan akkor mondták, amikor a magyar és a lengyel területen egyszerre megindult valami, amit idővel rendszerváltásnak kezdtek nevezni. A hatás elérte Csehszlovákiát, sőt a déli államokat is, egyre látványosabb fordulatokkal. Az év végén a román diktátort, Nicolae Ceaușescut és feleségét kivégezték. Jugoszláviában és Albániában csak 1991-re következett be a változás. Csehszlovákia vértelen kettéválása, Jugoszlávia annál véresebb és máig le nem zárt felbomlása már csak az utórezgése mindennek.

Az egész térséget markában tartó Szovjetunió felbomlása csak 1991-ben vált véglegessé, a köztes-európai balti államok már korábban visszanyerték önállóságukat. Egyre inkább terjed az a nézet, hogy 1989-ben voltaképpen véget ért a rövid 20. század, amely az első világháborúval vette kezdetét. Köztes-Európában ez a rövid század a kezdeti lelkesedés gyors elmúltával inkább csak romokat és gyűlöleteket hagyott maga után. A dolgok elrendezése az eljövendő 21. századra vár. A jövő lehetőségeivel való foglalkozás azonban a politológusok feladata, a történésznek itt el kell némulnia.

Irodalom:

Durandín, Catherine:

A román nép története.

Bp., 1998.

Hajdu Tibor:

Közép-Európa

forradalmi 1917-1921.

Bp., 1989.

Halecki, Oscar: *A nyugati*

civilizáció peremén.

Bp., 1995.

Jelavich, Barbara:

A Balkán története. II.

20. század. Bp., 1996.

Juhász József:

Volt egyszer egy

Jugoszlávia. Bp., 1999.

Pándi Lajos:

Köztes-Európa 1756-1997.

(Kronológia), Bp., 1999.

Politisz, Jánisz:

Az újkori Görögország

története. Bp., 1966.

Romsics Ignác:

Magyarország története

a XX. században.

Bp., 1999.

Szokolay Katalin:

Lengyelország

története. Bp., 1999.

Új közép-európai nemzetállamok

HAMBERGER JUDIT —
SZILÁGYI IMRE

(I. rész: csehek, szlovákok)

Hamberger Judit 1955-ben született Jászberényben. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1975 és 1986 között őt szakot végzett, közöttük a szlovák és a történelem szakot. Kutatóként kezdetben lengyel városítörténettel foglalkozott, majd több évig a Világirodalmi Lexikon szerkesztője volt. A szlovákok és a csehek politikai problémáival 1989 végétől foglalkozik. 1996 óta a politikatudomány kandidátusa. 1992 óta a Teleki László Intézet kutatója.

Szilágyi Imre 1949-ben született Budapesten. Történelem-könyvtár, majd ógörög-latin szakon szerzett diplomát az ELTE-n. 1982-től 1990-ig a Világirodalmi Lexikon szerkesztője volt, 1992 óta a Teleki László Intézet kutatója. Szlovénia és Horvátország jelenlegi életével, valamint a szlovén történelem kérdésével foglalkozik. 1996-ban a politikatudomány kandidátusa lett.

Az 1990-es évek elején a közép-európai régióban nem várt politikai folyamatok mentek végbe. Mindenekelőtt azon hatalmi válság nyomán, amelynek eredményeként az e térségre addig gyakorolt nagyhatalmi nyomás és politikai-gazdasági befolyás olyannyira meggyengült, hogy a térség kisebb erővektorai érezhetőekké váltak. Ez a nagyhatalmi vákuum, amely a szovjet birodalom által kialakított politikai-gazdasági rendszer szétesése után a közép-európai államokban keletkezett, azt eredményezte, hogy a 20. század végén olyan új nemzetállamok keletkeztek, amelyek társadalmak egyik fő összetartó erejeként a nacionalizmust érvényesítették.

Létrejöttük meglepő volt, hiszen az első világháború után kialakított „nemzetállamok” osztódtak tovább — még kisebb nemzetállamokra. Az osztódási folyamat a föderálisnak mondható államjogi berendezkedésű államokat zilálta szét, ideológiai szinten pedig az ezen államokat alkotó nemzetek régi-új nacionalizmusai kerültek szembe egymással, valamint az európai gondolattal, azaz az Európa nyugati felének integrálódási folyamatát kísérő ideológiával.

A közép-európai kis nemzetállamok létrejötté mind 1918-ban, mind az 1990-es években a belőlük építkező, társadalmukat magukban foglaló birodalmak, államok szétesésével, válságával járt együtt. A közép-európai régióban az 1990-es évek elején négy olyan kis nemzetállam jött létre, amelyek korábban, 1918-tól egy-egy nagyobb egységnek, majd a második világháború után, illetve az 1970-es évektől szövetségi-föderális államalakulatnak voltak a tagjai. Létrejöttüket kettős kényszernek: a nemzetállamiság szükségességének, illetve az európai integrációs eszméhez és gyakorlathoz való csatlakozás sürgető kényszerének köszönhetik. E kettősségben egyúttal olyan ellentmondás is feszül, amely a kis államokat a belső fejlődés lehetőségeinek, illetve a felzárkózás, a mintakövetés kényszerének kettős nyomása alatt tartja.

1918 előtt mind a négy kis nemzet egy nagy birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia része volt. Azért váltak ki a Monarchiából, és azért hoztak létre másokkal államokat, mert nemzeti fejlődésüket csak a birodalmon kívül látták biztosítottnak. Ezért aztán a térségben megszűnt az az államalakulat, amely ellensúlyt képezhetett az orosz és a német birodalmi törekvésekkel szem-

ben. Gyenge, magukat megvédeni képtelen, érdekellentétektől szabdalt, egymással szembenálló kis „nemzetállamok” jöttek létre, amelyek a 20. század első felében a német, a 20. század második felében az orosz-szovjet birodalmi nyomásnak voltak kénytelenek ideológiailag-politikailag és gazdaságilag behódolni.

Az 1918 után létrejött „nemzetállamok” (Csehszlovákia és Jugoszlávia) azonban csak kvázi-nemzetállamok voltak, mert több olyan nemzetet tömörítettek egy államban, amelyek mind fizikai nagyságukat, súlyukat, gazdasági és politikai befolyásukat, erejüket, mind társadalmi-értékrendi és civilizációs-vallási, valamint nemzeti tudati jellegzetességeiket tekintve különbözőek voltak. A különbségek nagysága, mértéke, mélysége és léptéke nem volt egyforma a két államban. Míg a csehek és szlovákok között e különbségek „csupán” jelentősek, addig a szlovénok és horvátok, illetve a szerbek, macedónok és bosnyákok között szinte áthidalhatatlanok voltak.

A fenti, különböző értékrendű és tudatú nemzeteket mindennekelőtt külső és bizonyos mértékű belső kényszer tartotta össze. Mind a nyugati szláv (cseh és szlovák), mind a déli szláv (szerb, horvát, szlovén, macedón stb.) nemzeteket a külső támadással szembeni félelem és ellenállás, valamint nagyhatalmi garancia tartotta egyben. Jugoszlávia és Csehszlovákia nemzetei két birodalom (a Monarchia és a török birodalom) felbomlásának eredményeként hozhatták létre azokat az államokat, amelyekben később, a 20. század 90-es éveitől a számszerűen nagyobb nemzetek (Csehszlovákiában a csehek, Jugoszláviában a szerbek) a velük egy államban élő kisebbekkel szemben az állami központosítás kérdésében „birodalmi hagyományokat” érvényesítettek.

Az 1990-es években a kis nemzetállamok létrejöttét befolyásolta az is, hogyan érezték magukat e nemzetek az 1918 után létrehozott államkeretek között. Mind Csehszlovákia, mind Jugoszlávia megalapítói arra törekedtek, hogy a szláv összetartozás és rokonság alapján új nemzettudatot, a csehszlovák, illetve jugoszláv nemzet tudatát alakítsák ki. Ez a törekvés azonban a 20. század elejére már túlnyomórészt megkésett próbálkozásnak bizonyult, mert az államokat alkotó nemzetek nemzettudata korábban kialakult és meggyökeresedett, így a mesterséges nemzettudattal szemben ellenállóvá vált.

A csehek és a szlovákok esete

Amikor feltesszük a kérdést, milyen volt a csehek és a szlovákok mint két államalkotó nemzet viszonya az 1918-ban létrehozott Csehszlovákiához, akkor figyelembe kell vennünk a két nemzet közötti különbségeket. A nemzetfejlődés szempontjából, társadalmi értékrendjüket tekintve két különböző nemzetről beszélhetünk,

amelyeknek a nemzetállamiság értelmezését befolyásoló nacionalizmusuk jellege és mértéke is eltért egymástól.

A csehszlovák nemzeteszmé

Az 1918-ban létrehozott csehszlovák államot a mesterségesen létrehozandó csehszlovák nemzet jelszavával akarták egységesíteni, azaz nemzeti fikcióra építették, hiszen a csehszlovák nemzeteszmének nincs valós alapja (amit az elkövetkező évtizedek igazoltak). A központosítási akarat kiterjedt az élet minden területére, különösen a politikai-társadalmi és gazdasági élet szervezésére. Míg a csehek a közös államba erős nemzeti azonosságtudattal, államépítő akarral és határozott, mindenre kiterjedő expanzióval kapcsolódtak be, addig a szlovákok nagy része legyengült nemzeti tudattal, határozott célok nélkül, a maroknyi (amerikai és túrócszentmártoni) öntudatos szlovák értelmiségi és politikai elit szándékait követve csatlakozott.

A cseh politikai elit világosan tudta, hogy a csehszlovák államot a német politikai és gazdasági (nemzetállami) törekvésekkel és a Csehszlovákiában maradt kb. 3,2 millió német kisebbséggel szemben többségi szláv államként kell létrehozniuk. Ehhez szükségük volt a „végelgyengült” szlovákokra, akiket a cseh politikai vezetők nem tekintettek önálló nemzetnek. Arra törekedtek tehát, hogy a szlovákokat beolvasszák a cseh nemzetbe, annál inkább, mert Csehszlovákia létjogosultságát a szövetséges hatalmak előtt az új állam egységes nemzeti alapjaival lehetett a legkézenfekvőbben igazolni.

Szlovák remények

A szlovákok azért léptek be a csehszlovák államba, mert nemzeti identitásuk megőrzését, nyelvük és kultúrájuk szabad használatának és fejlesztésének jogát ekként látták a leginkább biztosíthatónak. Menekülve a magyarosítás elől, azt remélve, hogy nemzeti közösségi jogaik érvényesíthetők, hogy a szlovák ügyek kezelése (a szlovákkérdés megoldása) saját hatáskörben és önkormányzati-autonóm keretek között folyik majd. Ezért szerződéses formában pecsételték meg a cseh és szlovák közös államban való együttélést. (A nemzeti identitás megőrzésének, a nemzeti nyelv és kultúra fejlesztésének reménye valóra vált, az önálló nemzeti-közigazgatási, területi-szervezeti és gazdasági élet lehetőségének reménye azonban nem.)

Cseh akarat

A modern cseh nemzettudat önálló államiság iránti igénye Csehszlovákia létrehozásával maradéktalanul kielégült, hiszen a csehek Csehszlovákiát teljes mértékben a saját államuknak tekintették, és uralmi helyzetben is voltak benne. A cseh expanzió a cseh fejlettség (és felsőbbrendűség) tudatával párosulva szlovák területen hasznos volt az állami és közigazgatás, a közoktatás és a kulturális irányítás beindításában és vitelében, viszont nagy károkat okozott a két nemzet, a két társadalom közötti viszonyban, valamint a szlovák gazdaságban. A csehek az állami és társadalmi élet majdnem minden területén Szlovákiában is elfoglalták a fontos pozíciókat. Csehek oktattak, csehek voltak a közélet irányí-

tói, cseh tőke árasztotta el a szlovák gazdaságot. Ez eltartott mindaddig, amíg a szlovákok képesekké váltak generációkat ki-nevelni arra, hogy a csehektől átvegyék ezeket a posztokat. A staféta átvétele nem zajlott ellentétektől mentesen, és ennek folyamán nőtt a szlovákok csehekkel szembeni, illetve a csehek szlovákokkal szembeni ellenszenvé.

A szlovákoknak a cseh politikával szembeni ellenérzései akkor váltak mélyekké és robbanásveszélyessé, amikor világossá vált, hogy a cseh tőke Szlovákiában nem a szlovák nemzeti érdekeket, hanem csakis saját profitját tartja szem előtt, ezért szó szerint tönkretette a 19. század 80-as éveitől (a magyar állam keretei között) védőernyő alatt beindított ipari fejlődést. (Ebben az időszakban erősödött meg a szlovákoknak a cseh polgári liberalizmussal szembeni elutasító magatartása). Ekkorra az is világossá vált, hogy a két nemzeti közösség, a két társadalom között nagyobbak a különbségek, mint amilyeneket a békés állami együttélés követelménye megenged. A szociális és gazdasági különbségek az idő előrehaladtával csak nőttek. (A gazdasági és szociális különbségeket 1948 után, és főként 1968 után a központosított irányítás kiegyenlítési politikával nagymértékben csökkenteni tudta.)

Csehszlovákiában a szlovákok visszautasították a csehszlovák nemzeteszmet és állami doktrínát, mert az új állam keretei között szlovákokként szerettek volna élni. A két háború közötti időszak az a korszak volt, amikor a szlovákok többsége arról próbálta meggyőzni a cseheket és meghatározott szlovák köröket, hogy a szlovák önálló nemzet, amely autonóm államjogi, gazdasági, közigazgatási és kulturális önszervezést követel magának. A fejlett és erős szlovák nemzettudat meglétét, elfogadását és létjogosultságát azonban a csehszlovákista politikusok csak 1945 után voltak hajlandók hivatalos dokumentumokba foglalni és elismerni, miután a szlovák nemzet már bejárta egy másik nemzeti-politikai pályát, a hitleri diktátummal létrehozott önálló tiso szlovák nemzetállam kényszerpályáját.

Az 1918-as Csehszlovákia olyan polgári demokrácia köztársasági alkotmányos-politikai kereteit biztosította, amely kereteket még a polgárosult csehek sem voltak képesek demokratikus tartalommal maradéktalanul megtölteni. A magyar állam demokratikusnak nem mondható politikai kereteihez szoktatott szlovákoknak pedig hosszabb ideig tartott, amíg elsajátították a parlamenti demokrácia lényegét, és kialakult az a szlovák elit, amely az állam- és közigazgatásban képes volt szlovák területen, szlovák ügyekben felváltani a cseheket.

A kommunista Csehszlovákia nemzetállami szempontból újfent az erősebb helyzetben levő cseh nemzeti igényeket részesítette előnyben, és nem tett eleget a szlovák nacionalizmus azon követelésének, hogy államjogi, közigazgatási és gazdasági szempontból a szlovákok is közelebb juthassanak nemzetállami céljaikhoz

(hogy autonóm státust vívjanak ki maguknak). Az 1945 utáni Csehszlovákiában ugyanis a cseh nacionalizmus a szlovákok 1939-es „árulása” (a csehek cserben hagyása és az önálló szlovák állam létrehozása) miatt arra törekedett, hogy a szlovák nacionalizmust a lehető legszűkebb területre szorítsa vissza. Ezt lehetővé tette a bolsevik ideológia térhódítása is, amely segítette a cseheknek a szlovák katolicizmussal szemben vívott „vallásháborúját”. A csehek ugyanis a szlovák nacionalizmust azonosították a katolicizmussal és a katolikus egyházal, amely ellen már a két háború közötti időszakban is mint a szlovák reakciós autonomista törekvések ellen propagandaháborút folytattak. Ezt megtették az 1945 és 1949 közötti időszakban is, amikor a szlovák (és a morvatországi) katolikus egyházat fizikailag is likvidálták. Az akkor még mélyen vallásos, és főként katolikus szlovák társadalmat ez rendkívül sértette.

Az 1968-as föderáció

Sokan vannak, akik az 1968 előtti Csehszlovákiát a cseh nacionalizmusnak a szlovák nacionalizmus fölött aratott győzelmeként értékelik, mert az államot elsősorban a cseh kommunisták (Gottwald, Novotny) irányították, akik a nagyobb önállóságot követelő szlovák nemzeti akarat vezető politikai képviselőit (Novomesky, Husák) börtönre ítélték. Az 1968-as reformtörekvések is — bár kommunista párti berkekben — a szlovák nemzeti akarat (Dubcek a Szlovák Kommunista Párt élén) nagyobb térnyeréséért indított politikai harccal kezdődtek, és a közös állam föderalizálásával, föderalizációs törvény elfogadásával végződtek.

A cseh közvélekedés az 1968-as szlovák föderalizációs követelések és a „baráti hadseregek” bevonulása között olyan összefüggést tételez, amely végkövetkeztetésében az antidemokratikus szlovák nacionalizmust mint a bevonulást segítő ideológiát ítéli el, mivel az 1968-1969-es hatalomváltás eredményeként mind az állam, mind a kommunista párt vezető pozícióiba szlovákok kerültek. 1968 után tehát Csehszlovákiát szlovákok irányították, és tettek arról, hogy kiegyenlítsék a két országrész közötti szociális és gazdasági szintkülönbségeket.

Ezt a szlovákoknak kedvező bolsevik politikát a szlovákok elégedettséggel nyugtázták, a csehek pedig a cseh nemzeti érdekek elleni támadásként értékelték. 1968 a szlovákoknak a föderációs államjogi formát, a cseheknek pedig a szabadságért, a demokráciáért folytatott küzdelem sárba tiprását hozta. Az 1970-es, 1980-as évek azzal teltek el, hogy ezen ellentét alapján mélyült a cseh és a szlovák nacionalizmus szembenállása, de az előzőekhez képest fordított előjellel.

A föderális államforma, amelynek csak a szlovákok tudtak örülni, és csak a szlovákok próbáltak meg erőfeszítéseket tenni azért, hogy ennek tartalmát is adjanak, a hatalom „normalizáló” központosítása miatt üres forma maradt egészen az 1989. november 17-ével kezdődő népmozgalomig és hatalomváltásig.

A demokratikus körülmények között lefolytatott politikai és gazdasági rendszerváltás folyamatában (1990-től) az eltérő jellegű cseh és a szlovák nemzeti akarat ütközött össze egymással. Abban a három évben, amelyben a tét az volt, hogy az 1990-es években Csehszlovákia hogyan építse ki az új demokratikus politikai-társadalmi és gazdasági rendszert, milyen irányú legyen külpolitikai stratégiája (vagyis hogy a hirtelen keletkezett, fent említett hatalmi vákuum megszüntével majd melyik nagyhatalmi nyomásnak engedjen), a cseh és a szlovák társadalmi-politikai akarat egyre határozottabb ellentéteket mutatott.

A váltás ugyanis olyan politikai és gazdasági döntéseket követelt meg, amelyek a két társadalmat nem egyformán érintették, és amelyekre a két társadalom nem ugyanúgy reagált. Az ütközések során kiderült, hogy a cseh és a szlovák nemzeti érdekek nem azonos célok követését jelölték ki, és a két nemzetnek nem azonosak az elképzelései a közös államról, annak államjogi, közjogi, politikai és gazdasági berendezkedéséről. Mind a keletkezett politikai, szociális és társadalmi feszültségek, mind a közvélemény-kutatások és a parlamenti választások azt igazolták, hogy a csehek a polgári-individuális és teljesítményelvű politikai és gazdasági berendezkedést, a gyors gazdasági és politikai reformot, a „sokkterápiát” részesítették előnyben, a szlovákok pedig a nemzeti alapú közösségi, állampaternalista és lassú átalakulást követelték meg. Ebből világossá vált, hogy az integrációs igényeknek és követelményeknek a cseh társadalom könnyebben és gyorsabban tud és akar eleget tenni, míg a szlovákoknak ehhez a cseheknél jóval hosszabb időre lesz szükségük.

A szlovákok olyan államjogi követeléseket hangoztattak, amelyek egyre világosabban az önálló államiság ismérveit hordozták magukban: nemzetközi jogi szubjektivitást és önálló, teljes, állami alkotmányt követeltek a közös állam két köztársaságának, ami az abszolút szuverenitást rejti magában. Három évig tartó alkotmányos és államjogi válság után, amelyet a túlhevített szlovák nacionalizmus destabilizáló hatása kísért, a közös állam és a két nemzeti köztársaság politikai vezetői alkotmányos törvénnyel, a lakosság megkérdezése, azaz népszavazás nélkül, parlamenti úton és békésen választotta szét a két nemzeti köztársaságot, így jött létre 1993. január 1-jével az önálló Cseh Köztársaság és az önálló Szlovák Köztársaság.

A gyors és határozott szétválás belső okai között a két társadalom, a két nemzet eltérő jellege, céljai és fejlettségi szintje volt a mérvadó. A külső okok között első helyen szerepel az, hogy a nagyhatalmi vákuum kihívására a választ a két társadalom nem azonos tempóban, és nem is egyforma bizonyossággal kívánta megadni. A csehek gyorsan (talán túl gyorsan is) és biztosan (de a német hegemoniától tartva) választották a nyugat-európai társadalmakba való integrálódást, a szlovákok pedig a dezintegrációt,

A cseh nemzetállam

azaz a szlovák nemzetállam létrehozásának közbeiktatásával, hosszabb nekifutással, a keleti-szláv orientációval gazdasági kényszerből és nemzeti hagyományok alapján folyamatosan kacérkodva, az önálló külpolitikai stratégia hagyománya nélkül, tapasztalatlanul és bizonytalankodva, araszolgatva haladnak valamerre. Az 1993-as önálló Csehország mint a csehek nemzetállama nem a cseh társadalom és politika akarata, törekvése alapján jött létre, ezért számos bizonytalanságot hordoz magában. A modern cseh nemzetállam az 1918-as Csehszlovákiával, a cseh nemzet és társadalom tényleges politikai és gazdasági súlyánál (a szlovákokkal) nagyobb súllyal szerepelt az európai politikai színtéren. Ezen idő alatt a csehek mindig másokkal (főleg a szlovákokkal, valamint a német és magyar kisebbséggel) együtt éltek, és ezeken általában uralkodtak. Ezért — az említett integrációs törekvés ellenére — 1993-ban az összeszűkülő Csehország keretei között a csehek több értelemben magukra maradtak, vagy ahogy többen fogalmaztak, „egyedül találják magukat”. Emiatt a cseheken bizonytalanság lett úrrá.

Az a hagyományos nacionalizmus, amely a nemzetállamok legfontosabb összetartó értéke és ideológiája, a csehek esetében már régen módosult. A cseh nacionalizmus ugyanis (a huszita korszakból kiindulva) közelebb áll a sovinizmushoz, mint a magában való és túldimenzionált nemzeti büszkeséghez. Ezért az 1990-es évek vezető cseh politikusai 1992-től kezdve lázasan keresték a cseh történelem azon példáit, amelyek a magába zárkózó, magába roskadó, a provincialitásba forduló cseh (kispolgári) társadalomnak nemzetállami értékeket, lendületet, lelkesítő példákat, nemzeti büszkeséget közvetíthetnek. Az állam vezető politikusai és értelmiségiei évekig vitáztak azon, hogy milyen filozófiai alapokra, értékrendre kell helyezni az önálló cseh államot. A cseh társadalom jelenlegi letargiája azonban eddig nem igazolta, hogy ez mélyreható eredménnyel járt volna.

A cseh nemzetállamiság nemzeti értékrendi hiányosságait nem pótolták eddig sem a köztársasági elnök (V. Havel) új civil társadalmat építő erőfeszítései, sem a volt miniszterelnök (V. Klaus) új ideológiája arról, hogy a cseh nemzet a tőle keletre élő nemzetekhez képest minden területen jóval fejlettebb, nagyszerűbb, szorgalmasabb és így az integrációs folyamatban jóval sikeresebb is lehet. Ez utóbbi ideológiáról ráadásul kiderült, hogy hamis alapokra, tudatra, illúziókra, ismeretekre épült.

Vannak olyan cseh értelmiségiek, akik a cseh nemzet jelenlegi állapotát annak tudják be, hogy mivel a csehek eltávolították országukból a velük együtt élő más nemzeteket, most nincs, aki tükröt tartson eléjük, aki reflexióra kényszerítse őket. Ennek hiánya és az említett letargia olyan erős, hogy azért aggódnak, vajon nem válik-e a cseh nemzet magába forduló zárvánnyá.

A cseh nemzetállami bizonytalankodással szemben a szlovákok nagy lelkesedéssel és nagyszabású, de a realitást nélkülöző (és

A szlovák nemzetállam

ezért eddig csődöt mondott) stratégiai tervekkel kezdték meg nemzetállamuk kiépítését. Csak a 20. század végére érték el azt, amit a velük és a körülöttük élő nemzetek a század elején megtehettek. Mivel a szlovákok a 19. században kialakult nemzetállam ideáját követték, a 20. század végén is ezt kívánják megvalósítani. A külvilág számára ezért disszonáns, furcsa, elavult jelenség a szlovák nemzetállam-építés heve és gyakorlata. Ők ugyanis most valósítják meg azt, amit a magyar és a cseh politika nem tett számukra lehetővé. A szlovákok most másolják a magyar és a cseh nemzetállam-építés módszereit, gyakorlatát és ideológiáját. Mivel azonban jóval hosszabb ideig éltek együtt a magyarokkal, mint a csehekkel, a magyarok által gyakorolt megoldási formák mélyebben gyökereznek bennük, mint a csehektől tanult megoldások.

Az, hogy a szlovákok csak a 20. század végére vívták ki azt a lehetőséget, hogy önálló nemzetállammal rendelkezhessenek, nemcsak nekik, hanem az egész közép-európai térségnek is problémákat jelent, mert tragikus az a megkésetttség, amelyre Szlovákiát a magyar és a cseh politika kényszerítette. A megkésett szlovák fejlődés problémái visszahatnak az önálló Csehország és Magyarország 90-es évekbeli helyzetére, folyamataira és lehetőségeire is. Hiszen nemcsak a szlovákiai magyar kisebbség léte a tét, hanem az egész bizonytalan szlovák belpolitikai, társadalmi és gazdasági helyzet, a szlovák külpolitika is. A szlovákok ugyanis a megkésett fejlődés miatt kisebb mértékben vannak birtokában annak a társadalmi és politikai jártasságnak, készségnek és tapasztalatnak, amelyek az önálló és demokratikus nemzetállam viteléhez szükségesek. Ezért látszik a szlovák kül- és belpolitika még Budapestről és Prágából is zavarosnak, provinciálisnak, kiszzerűnek.

(Folytatjuk)

Jó vagy rossz volt-e a 20. század?

PETR HOŘEJŠ

1938-ban született cseh újságíró és író, a *Barangolások a cseh múltban* (*Toulky českou minulostí*) című terjedelmes, egyelőre hétköztetes mű szerzője. A *Přítomnost* című folyóirat 2000. 1. számában megjelent szöveget közöljük.

Úgy tűnik, kockázatokkal teli térségünkben, Európa közepén, külső hatás eredményeként következett be minden döntő esemény, minden fordulat, felemelkedés és bukás, amelynek a legutóbbi évszázad folyamán mi vagy a szüleink tanúi voltunk. Ez nem sirám, hanem megállapítás: sorsunk alakulásába nem nagyon szoltunk bele, erre akadtak Európában mások, hatalmasabbak. A változásokat általában nem saját döntésünk, világos programunk vagy egy más, jobb létállapot víziója indította el, hanem a nálunk sokkal erősebbek végzetes összeütközése. A hazai indíttatások és eszmék kétségkívül léteztek, jelen voltak, de megjelenésük, esetleges megvalósulásuk csak következmény volt, nem elsőként jöttek.

Így például rögtön a megújított államiság s a szabad Csehszlovák Köztársaság létrehozása 1918 októberében végső soron s mindenekelőtt az első világháború egyik eredménye volt. Messzemenően méltányoljuk Masaryk külföldi akciójának ügyességét s azt a szerepet, amelyet 85 000 legionáriusunk játszott, mindazonáltal nyilvánvaló, hogy nem a csehek voltak, akik programszerűen eltemették a Habsburg Birodalmat. Ellenkezőleg, azokhoz tartoztak, akik Palacký ausztroszlovizmusának koncepciójával összhangban szinte mindvégig hitték, hogy bizonyos feltételek mellett a nagy birodalom lehet a kis nemzetek legjobb védőpajzsa. Ezt az időnként már kínos lojalitást azonban odafenn nem találták jutalomra érdemesnek. A föderalizálás és a nemzetek jogainak kérdésében az impérium vezető erői — élükön a Habsburgokkal — öngyilkos hajthatatlanságról és az előrelátás ugyanolyan hiányáról tettek tanúbizonyságot, mint akkor, amikor Németország oldalán beléptek a háborúba. Ez a lépés a Habsburgok közép-európai birodalmának a további létét végképp aláaknázza, s a robbanó töltet valószínűleg a központi hatalmak (eredetileg a hármasszövetség) hipotetikus győzelme esetén is levegőbe röpítette volna a birodalmat.

Az irigylésre méltó dinamizmus ideje

Az önálló államiságot nem kiharcoltuk, nem kidacoltuk magunknak, hanem javarészt ajándékként kaptuk meg. Kikiáltása bársonyosan zajlott, s népünnepélyhez volt hasonlatos. A fiatal Ferdinand Peroutka később így írt róla: „Sosem volt humánusabb forradalom, mint amilyen a miénk volt”. Mellesleg a cseh történelem áruválasztékának jellegzetes anyagaként ez a bársony más színárnyalatokban még többször is feltűnik: 1968 januárjában és augusztusában s 1989 novemberében mindenképp, legkultivál-

tobb szabásmintával pedig a szlovákoktól való válás időszakában, 1992-1993 fordulóján.

Az 1918 történelmi októberét követő húsz év alatt — Masaryk hiába kívánt ötvenet, egészen az 1968-as esztendőig előretekintve — a fiatal, némileg mesterségesen, hibridként létrehozott köztársaság olyan teljesítményt mutatott fel Európa közepén, amelyért apáink és nagyapáink nemzedéke egyértelműen abszolutóriumot érdemel. Egészen a harmincas években bekövetkezett s Európát alapjaiban megrázkódtató válságig folytatódott ugyanis az a sokoldalú fellendülés, amely voltaképp már a Habsburg Monarchiában, a 19. század második felében megkezdődött. Legyünk büszkék, amikor hangsúlyozzuk ezt, s legyen bizonyítéka az itteni etnikai közösség szorgalmának és alkotóképességének: az eredmények, amelyeket elődeink értek, valóban csodálatra méltók voltak. Az az idő, amely a múlt századtól a hirtelen bekövetkezett megsemmisülés választóvonaláig, a totalitarizmusok korszakába vivő, 1938. évi szakadékbá zuhanásig eltelt, kétségkívül a cseh történelem kiemelkedő, sőt csillagfényes korszakainak egyike volt: Károly korával¹ és a reformáció időszakával összehasonlítható fejlődési szakasz. Elvégre e csodálatra méltó történet kezdetén egy szegény és elmaradott agrárnemzetet látunk, hiányos társadalmi szerkezettel, saját nemesség, valamint polgárság s politikai képviselet nélkül, hátborzongatóan eklektikus kultúrával; ezzel szemben a bámulatos fellendülés vége felé egy prosperáló és tisztességes demokratikus ország ékeskedett Európa szívében, amelynek gazdasága a produktivitását tekintve az első tíz között volt a világban, s ahol olyan formátumú személyiségek alkottak, mint Karel Čapek, Franz Kafka, Leoš Janáček s még sokan mások.

Távolról sem ment jól és volt rendben minden. Mindazonáltal az irigylésre méltó dinamizmus, az étosz és a polgári büszkeség ideje volt ez, amikor a masaryki humanista ideálok is visszatükrözödtek valamiképp a civil életben. Csehszlovákia az utolsó lehetséges pillanatig megmaradt a demokrácia szigetének és a szabadság végvárának. Amikor az országhatárok körül kialakulóban volt az autoritativ rendszerek vasgyűrűje, a köztársaság menedéket adott a politikai menekülteknek, főleg a hitleri Németországból jötteknek. Az ún. második köztársaság fennállásának négy rövid hónapja alatt még mintegy 20 ezer zsidónak nyújtottunk segítséget az emigráláshoz, azaz a megmeneküléshez. De aztán érkezett a szörnyűséges, fatális vég.

Három korábbi nemzedék rendkívüli erőfeszítéssel egy olyan országot épített fel, amely végre, sok évszázad után úgyszólván behozta a fejlettebb Nyugat-Európával szembeni történelmi lemaradást, azt a komoly kulturális és civilizációs hátrányt, amellyel hajdan pogányként és barbárként a történelem startvonalához álltunk. Ámde épp abban a pillanatban, amikor már csak karnyújtásnyira volt a régi cél, törés következett be a fejlődésben, amely

¹t. i. IV. Károly cseh király és német-római császár 1346-1378 közötti uralmának évtizedeivel — a ford.

²Az 1938. szeptember 29-30-án Münchenben lezajlott négyhatalmi konferencia megalázó döntései vezettek az első Csehszlovák Köztársaság megcsönkítéséhez, végzetes meggyengüléséhez és 1939 márciusában bekövetkezett bukásához — a ford.

Tényleges és erkölcsi törés

legalábbis a két következő nemzedék számára s túlon túl hosszúvá lett ötven esztendőre úgyszólván minden lényeges dolgot semmissé tett, amit addig sikerült elérni. Mindaz ugyanis, ami München² után következett, olyan események oksági láncolata volt, amelyek végzetes alakulását újfent és továbbra is mindig más, külső és hatalmasabb érdekek és erők határozták meg, mint amilyenekkel az egykori Csehszlovák Köztársaság lakosainak területileg, gazdaságilag s főként erkölcsileg megnyomorított közössége bírt.

Úgy tűnik, München kritikus napjaiban adódott az utolsó — igaz, nagyon kockázatos — lehetőségünk arra, hogy jövőbeni sorsunkról dönthessünk. Ezt a cseh nemzet a mozgósítás napjaiban sokkal tisztábban látta, mint politikai képviselte Beneš elnökkel az élen. A hadsereg — 1 200 000 ember — már akkor az erődökben volt, felkészülten várt a helyén. A civileket is magába foglaló többség elszántsága a polgárok már-már megható tiszteletreméltóságáról tanúskodott, de visszhang nélkül maradt annak a hibás, hogy azt ne mondjam: gyáva s csak látszólag humánus és felelősségteljes megfontolásnak a következtében, amely azon a meggyőződésen alapult, hogy a hadsereget csak egy eleve megnyert háborúba lehet küldeni.

Igen, e tényleges és erkölcsi törésre, a végtelenül sokáig tartó és 1989 novemberéig mindannyiunk életének elválaszthatatlan részévé lett sorvadáshoz vezető bukásra akkor, München napjaiban került sor. Nem kellett volna kapitulálnunk és letennünk a fegyvert. Nem kellett volna a rossz tanácsadókra hallgatnunk, nem lett volna szabad elfogadnunk a négy nagyhatalom diktátumát. Még hozzá akkor sem, ha a bekövetkező események többé-kevésbé az újkori történelemből ismert forгатókönyv szerint zajlottak volna le. Ezzel, mi tagadás, a történelmietlen feltételezések terepére jutottam. Mindazonáltal ha Csehszlovákia villámgyors veresége jelentette volna is a folytatást (ami távolról sem volt szükségszerű), a szégyen, az elégtelenség és az erkölcsi vereség érzésének helyébe a hiábavalósága ellenére is heroikus fölemelkedés gerincet egyenesítő tapasztalata lépett volna.

A müncheni diktátum következményei

Meglehet, túlságosan egyértelműen nyilatkozom erről a problémáról. Az 1938-as esztendőt azonban a legfontosabb, legproblematikusabb s ugyanakkor a legtragikusabb mérföldkőnek látom azon az úton, amit ez az ország a huszadik században megtett. S mellel még valami: személyes indítékom is van, mert ebben az évben születtem, úgyhogy gyerekkoromat a müncheni diktátum következményeinek árnyékában kellett leélnem.

A dolgok se nem egyszerűek, se nem egyértelműek.

A Habsburg Birodalom romjain, a kontinens szívében létrejött kis csehszlovák állam kezdettől fogva merész kísérlet volt. Annál is inkább, mert jelentős részben rögtönzés nyomán született, s alapjaiba beépült az Ausztria-Magyarországtól örökölt időzített bomba, a régi, megoldatlan nemzetiségi viszályok robbantógyuta-

csa. Ugyanis a különböző etnikumok és kisebbségek számát tekintve az első köztársaság de facto a Habsburgok impériumának valamiféle zsebkiadása volt. A csehek épp csak hogy felét alkották az ország lakosságának, s csupán az egységes csehszlovák nemzet leleményes, a szlovákokat saját nyelvjárásukat használó szerves alkotórésszé lefokozó trükkje révén sikerült az ún. csehszlovákok etnikai hibridjének az új állam lakosságán belüli kétharmados többségét biztosítani. A szlovákok a jövőt illetően ezt a politikai-stratégiai játszmát hosszú távon nem vállalhatták. Másfelől azonban egészen az 1939 márciusában bekövetkezett szomorú végig egyetlen releváns szlovák politikus sem — talán csak az irredenta Vojtech Tuka volt kivétel — követelt nyilvánosan Szlovákia számára többet, mint autonómiát.

Zuhanás a sötétségbe

Nem a szlovákok voltak azok, akik lemondtak a közös államról, hanem a csehországi németek hárommillióس közössége. Huszadik századi történelmünk eleven, neuralgikus pontjához, újkori sorsunk központi témáinak egyikéhez értünk. Tények egész sorával állunk itt szemben, amelyek nem igényelnek kommentárt. Mindenekelőtt: A Csehszlovák Köztársaság a németekkel szembeni nemzetiiségi politikáját az egyenlőség, a teljes körű állampolgári és politikai jogok elve alapján valósította meg. A harmincas évek vége felé azonban Hitler demagógiájának hatására a helyzet odáig fajult, hogy az utolsó szabad választásokon a csehszlovákiai németek 92 százaléka a Konrad Henlein chebi tornatanár vezette SdP (Sudetendeutsche Partei) programjának központi jelszavára szavazott: „Haza a Birodalomba!” A csehszlovák kormány egészen 1938 szeptemberéig hátrált, s a németek lakta határ menti területek mind szélesebb körű autonómiájára tett javaslatokat, legutoljára 1938. szeptember 5-én, mégis elutasításra talált. Anglia és Franciaország miniszterelnökei, Chamberlain és Daladier a helyzetet a helyszínen tanulmányozó s a csehek és a németek egy államon belüli további együttélését lehetetlennek nevező lord Runciman jelentése alapján tették Münchenben azt, amit megtektek. A müncheni egyezmény a Szudéta-vidékből létrehozott tartományt, a Sudetengau-t a Harmadik Birodalom integráns részévé tette. Néhány hónappal később, 1939 márciusában a maradék Cseh-Szlovákia felszámolása és a protektorátus létrehozása következett. Ezután, a következő hat évben Haushofer tábornok által Hitler régi álma, „Csehország, az erdei erődítmény germanizálása a német térség szívében” vált a német állam hivatalos politikájává. A terv Heydrich értelmezésében nyomban elnyerte szomorú nevezetességű „egyharmados formáját”. A nemzet faji szempontból alkalmas harmadát el kell németesíteni, következő harmadát meg kell semmisíteni, harmadik harmadát pedig valahová keletre vagy északra kell kitelepíteni.

Ezek a súlyos tények s ebben az oksági sorrendben (!) vezettek aztán ahhoz a döntéshez, amelyet a győztes hatalmak hoztak

Potsdamban a szudétanémetek áttelepítéséről, kitoloncolásáról vagy — ha úgy tetszik — kiűzéséről. Ez inkább a megelőzés ak-tusa volt, nem a kollektív büntetése. A kilengések, amelyekre a háború után cseh részről sor került, kétségkívül szégyenletesek voltak. Csakhogy ezek a végét és semmiképp sem a kezdetét je-lentették a fájdalmas csapásoknak, amelyeket a súlyos sérelmek láncolatában e két nemzet Európa szívében egymásnak okozott. S ez az egymásutániság, a tragikus események eme sorrendje a köl-csönös megbocsátás, a megbékélés, a múlttal való elszámolás ak-tuális folyamatában is változatlanul érzékeny probléma marad.

1938. szeptember 30-án kezdetét vette a zuhanás a sötétségbe. A csehszlovák kísérlet nem sikerült. Masaryk ötven esztendőről álmodott, amely folyamán a közép-európai multietnikus állam-alakulat stabilizálódhatna és politikailag berendezkedhetne; ehe-lyett ötven olyan év következett, amelyek során nem dönthettünk szabadon sorsunk alakulásáról, s a gyalogos szerepét játszottuk idegen sakktablákon.

Egyedül egy kis
országban

A háború 365 ezer emberünk életébe került; olyan árat fizet-tünk tehát, amely a britek veszteségeivel hasonlítható össze. Mintegy 100 ezer zsidó polgártársunk tűnt el a gázkamrákban. Kemény megtorlások, súlyos vagyyonelkobzások, a szellemi elitek többszörös, szándékos felszámolása, legalább három hatalmas emigrációs hullám — hát nem, a katasztrófáknak nem volt vége, s könyörtelen ritmusban követték egymást egyetlenegy emberöltő folyamán avagy időhatárai között. Ezidáig a fehérhegyi tragédia volt a csehek számára a nemzet balsorsának szinonimája, de az, ami az 1938-1989 közötti fél évszázadban bekövetkezett, a koráb-bi történelmi tapasztalatot minden tekintetben felülmúlta. S még-is: az emberek éltek itt, akartak s kénytelenek voltak élni, néhá-nyan ráadásul tisztességesen...

Két és félmillió szudétanémet és magyar háború utáni kitelep-ítésével valamint Kárpátukrajna elszakításával 1945 után kezdetét vette a fokozatos etnikai lemorzsolódás folyamata, a csehek bú-csúvétele polgártársaiktól. Betetőzésére 1993 elején, a szlovákoktól való különválás idején került sor. Az első köztársaság tíz etni-kumnak jelentett valamiféle hazát, ma pedig egy kis országban leledzünk, s szinte teljesen egyedül; ráadásul olyan okokból, ame-lyeket képtelenek vagyunk egyértelműen definiálni, komoly ne-hézségeink vannak az utolsó számottevő minoritással — a roma kisebbséggel. Nem árul el mindez rólunk valamit?

Münchennel — amikor is apáink puszkával a kezükben az utol-só pillanatig a legfőbb parancsnok világos utasítását várták — az örökké hamvukba holt csalóka remények hosszú és mélységesen demoralizáló korszaka kezdődött el. Az 1945 májusában eluralko-dó s az emberekben a hajdani, felvilágosodás kori oroszbarátságot életre keltő szabadságmámor lassanként, fokról fokra, ámde tartó-san kihűlőben volt. Kiderült ugyanis, hogy az ún. népi demokra-

tikus Csehszlovákia az újfent polarizálódó háború utáni Európán belül a Sztálin uralta zónába került, s előbb vagy utóbb rákényszerül a totalitárius hatalom és a proletárdiktatúra elveinek és gyakorlatának az elfogadására. Az arra irányuló kísérleteket, hogy ez a sors valamiféle félmegoldás, a szocializmushoz vezető s demokratikusnak tetsző harmadik út kompromisszuma révén elkerülhető legyen, az „1948-as Győzedelmes Február” ítélte kudarcra. Akkor láthatóvá lett, hogy a szovjet befolyási övezetben lévő közép-európai nemzetek sorsa éppúgy hasonlítani fog egymásra, mint egyik tojás a másikra, akárhol is álltak a háború alatt — Hitlerék táborában, mint a magyarok vagy a Szlovák Állam, avagy ellenkezőleg: a hősies antifasiszta ellenállásra mutattak példát, mint a lengyelek.

Szovjetizálás, olvadás, történelemnélküliség

A kommunista párt 1948 februárjában végérvényesen az állam döntő tényezőjévé vált; vezető szerepét az alkotmányba is belefoglalta. A politikai pártok rendszerét jellegtelen díszletté silányította. Kezdetét vette az államosítások új szakasza. A földműveseket álságos ígéretekkel, megfélemlítéssel és közvetlen megtorló akciókkal bekergették az egységes földműves szövetkezetekbe. A magánipart ugyanilyen elveken alapuló módszerekkel kommutáris szolgáltatásokká változtatták át, a magánkereskedelmet pedig felszámolták. Az iskolaügyet teljes mértékben a párt ideológiai követelményeinek vetették alá, miközben a tudományos életet a marxista-leninista tantételek kiszikkadt folyómedrébe kényszerítették. Konceptiók perekre került sor, melyek folyamán 242 halálos ítéletet hoztak. Legalább 115 ezerre tehető azoknak a száma, akiket politikai bűncselekményekért ítéltek el; közülük csaknem 15 ezren vesztették életüket a brutális bánásmód következtében illetve állítólagos szökési kísérletek során.

Csehszlovákiában hét-nyolc év alatt véghez vitték az ország szovjetizálását, amely egyetlen csatlósállamban sem volt olyan következetes, mint itt. Az SZKP XX. kongresszusa és a sztálinizmus Hruscsov részéről elhangzott kritikája nyomán felcsillant ugyan valamiféle reménysugár, de a várakozásokat a magyarországi felkelés elleni véres szovjet intervenció tette újra semmissé.

A hatvanas évek meghozták az olvadást, szép reményekkel kecsegtető hajtások jelentek meg, kivált a kultúra területén. Egyfelől az óvatos rehabilitációk, másfelől pedig a nehézipar kiépítésének s a mezőgazdaság kollektivizálásának a kudarcai erősítették fel a kritikát, amely az írók 1967 júniusában megtartott IV. kongresszusán, a Ludvík Vaculík által megfogalmazott tézisben érte el csúcspontját: „A szocializmus semmit sem váltott be abból, amit vártak tőle”. A tehetetlen rendszert belülről, sőt a kommunista párt vezető szerveiben is egyre hangosabban bírálták. E kritika 1968 januárjában a szocializmus arculatának jobbá tételét célzó, szellemes és lelkesedést keltő kísérletbe nőtt át. Az emberek ismét reményektől eltöltve hajlandóak voltak saját ékszereikkel gyarapítani a

köztársaság kincsét. Csakhogy újfent a korábbi ismert helyzet állt elő: a Prágai Tavaszt, a szocialista rendszer demokratizálásának, a harmadik út megtalálásának nagy kísérletét szovjet tankok láncfalpai zúzták szét. A normalizáció új üldöztetésekkel kikényszerített csendjének és történelemnélküliségének húsz esztendeje következett. Ez az időszak, amelyet így vagy úgy valamennyien meg- és átéltünk, a végletes s az emberek többsége által érzékelt kiábrándultság ideje volt, amely, a balszerencsét tetézendő, a lát-szólagos örökkévalóság bélyegét viselte. A Münchent követő öt évtized szörnyűséges jellegét csupa keserű emberi tapasztalat összegzése adja meg. Azé a tapasztalaté, amelyet előbb a hiábavaló ellenállással, majd a náciizmus brutalitásával s rögtön ezután az építés gépezetében eltűnt egyén sorsának elhanyagolhatóságával szereztünk. A megfáradt ember, ha egyáltalán volt ilyen szerencséje, valamiféle apolitikus biedermeier világba vonult vissza, persze annak olcsó, szocialista, papírmásé változatában.

Az a végtelen fél évszázad, amikor az állam nullának tekintette az egyént, az egyén pedig ellenséget látott az államban, 1989 novemberében úgyszólván csoda folytán véget ért.

Előjöttünk otthoni és családi rejtekeinkből, ahol az általunk nem vállalt történelem elől megbújtunk. Európába tartunk, ahová mindig is tartoztunk, de ahonnan a végzet fél évszázadra mintegy kiszakított bennünket, s áttelepített keleti irányba. Igen, megpróbálunk visszatérni Európába, de magunkon viseljük mindannak a nyomát, amit átéltünk: a jóét és a rossztét egyaránt. S most, tíz év elteltével körülöttünk és bennünk is újjáélednek a hagyományos cseh jellemhibák: a korlátoltság, az irigykedés, a viszálykodás, a megegyezésre való képtelenség — tehát azok, amelyek talán a huszíták ideje óta tipikusnak nevezhetők. De van, ami ennél is rosszabb: ismét nagyban terjed körünkben a hiábavaló várakozások és remények okozta fertőzés; úgy tűnik, elsősorban ezzel kell szembeszállni. Elfelejtjük ugyanis, hogy a valóságban körülöttünk minden, ami lényeges, lényegbevágóan megváltozott! Igen, bármilyen volt is a huszadik század, a végére a világunk, az otthonunk, a hazánk minőségi szempontból jobb lett. Nincs más hátra, mint hogy önmagunkat is megpróbáljuk megváltoztatni — belsőnk, a megkérgesedett szíveket, s gondolatvilágunkat is, amelyet a történelem hatékonyabban manipulált, mint azt hajlandók vagyunk elismerni.

A vad évszázad végére jár. A történelem legnagyobb civilizációs és technikai hódítását hozta magával, s ugyanakkor legnagyobb kegyetlenkedéseit és apokalipsziseit is. De a reményt, hogy a következő évszázad jobb lesz (mert jobbnak kell lennie) tekintsük, kérem, valósnak. S ez minden bizonnyal jó, s nem valamiféle ostoba hangulatra ad okot...

G. Kovács László fordítása

KOZMA ANDRÁS

Miről álmodik Oroszország?

Az „orosz eszme” lehetősége a 21. században

Született 1967-ben Konsztantyinovóban. Az ELTE BTK orosz szakán végzett 1993-ban, jelenleg a szláv doktori iskola hallgatója. Műfordító, tolmács.

Ketten újságot olvasnak.
Micsoda? Zangezi meghalt?
Mi az hogy! Borotvával végzett magával.
Milyen szomorú újság.
Milyen lehangoló hír!
Egy rövid levélkét hagyott hátra:
„Rajta borotva! nesze a torkom!”
A sás éles vasával
Elnyisszantotta élete folyását, nincs többé...
A kiváltó ok az volt, hogy alávaló,
Otromba állú, lepcsesszájú,
Fröcsögő beszédű bitangok
Megsemmisítették a kézíratait.
ZANGEZI (belép): Zangezi él.
Ez csak egy ostoba tréfa.
(V. Hlebnyikov: Zangezi)

¹A. Szolzsenyicin:

Rosszija v obvale

(*Oroszország*

összeomlásban),

Moszkva, 1998.

²Szilágyi Ákos:

Oroszország elrablása,

Helikon, 1999.

Oroszország elrablása

A Szovjetunió váratlan, mondhatni észrevétlen felbomlása, önfel számolása nyomán, melyet a témával foglalkozó írók, gondolkodók, publicisták a legkülönbözőbb módokon jellemeznek (például A. Zinovjev „katasztrojkaként”, A. Szolzsenyicin „Oroszország összeomlásaként”¹, Szilágyi Ákos „Oroszország elrablásaként”² stb.), Európa és általában a nyugati világ szemszögéből mind geopolitikai, mind szellemi értelemben hatalmas úr keletkezett az eurázsiai szuperkontinens jelentős részét elfoglaló Orosz Föderáció területén. (Dosztojevszkij gondolata jut eszünkbe Pétervárról, amely szerint e város csupán fantazmagória, ami egyik pillanatról a másikra felszállhat, eltűnhet, mint a köd.) Ezt a különös, szinte irracionális jelenséget megragadni, értelmezni szándékozók nincsenek könnyű helyzetben, így nem véletlenül utalnak legtöbbször Fjodor Tyutsev profetikus hangvételű versére („*Oroszországot, ész nem érted; / Méter, sing sose méri fel: / külön úton jár ott az élet — / Oroszországban hinni kell!*”). Szilágyi Ákos nemrég megjelent és hatalmas anyagot feldolgozó könyve mindemellett igen részletes képet ad Oroszország „posztsovjeti” időszakának előzményeiről és történe seiről, figyelemre méltó intuícióval vázolja fel a lehetséges pers-

³Zbigniew Brzezinski:
A nagy sakktábla,
 Európa Könyvkiadó, 1999.

⁴A. Szolzenyicin így
 jellemzi az oligarchák
 klánhatalmát:
 „Az oligarchia — egy
 összeforrott junta,
 amely rátette a kezét a
 pénzünkre, nemzeti
 javainkra, és most már
 a hatalomra is, így
 önként nem engedi
 lecserélni magát, és ha
 kell — habozás nélkül
 beveti a kiépített,
 megerősített,
 nagyszámú belső
 hadseregét is.”
 I. m.: 199.

⁵F. M. Dosztojevszkij:
Polnoje szobranije
szocsinyenyij v 30-i
tomah. Tom 18-37.

⁶V. Szolovjov:
Russzkaja igyeja.
Szocsinyenyija
v 2-h tomah, Moszkva,
 1989. 2. kötet, 220.

⁷Ny. Bergyajev:
Russzkaja igyeja.
 Paris, 1971, 96.

pektívákat is. Egyik legfontosabb megfigyelése talán az, hogy amit ma Nyugaton (beleértve Magyarországot is) Oroszországgént szemlélünk és ismerünk, az valójában egy „mediatizált”, „virtuális” Oroszország-kép, amit a gazdasági és pénzhatalommal bíró újorosz elit illetve a nyugati médiapolitika szimulál, így a „virtuális tények világa” és az Oroszországban zajló valóságos társadalmi-szellemi folyamatok messzire szakadtak egymástól. Ami ugyanis Zbigniew Brzezinski amerikai érdekeltségű, globális „nagy sakktáblája” szempontjából egy „fekete lyuk”³, az az orosz társadalom túlnyomó többsége számára a túlélésért, az új lélettér kialakításáért vívott mindennapos egzisztenciális és szellemi küzdelem színtere, hiszen nekik „nem térkép e táj”. Számptalan híradás, elemzés foglalkozik az Oroszországban tapasztalható katasztrofális gazdasági, életszínvonalbeli, egészségügyi visszaesés okaival és következményeivel, de nem mindenütt kap kellő hangsúlyt az orosz népesség tragikus demográfiai helyzete. Egyrészt 1991. decembere után az Orosz Föderáció határain kívül rekedt kb. 25 millió orosz anyanyelvű lakos másodrangú állampolgárként él az öt-hat különböző, egyre nacionalistább kormányzatú állam polgáraként. (Szinte adódik a párhuzam Trianonnal, bár a történelmi szituáció, természetesen, eltérő.) Másrészt Oroszországon belül, hivatalos kimutatások szerint, évente 1 millióval csökken az orosz populáció a születések alacsony száma és a halálozás rendkívüli növekedése következtében, és mivel jelenleg semmilyen *racionális* körülmény nem indokolja, hogy ez a tendencia megforduljon, vagy akár csak lassuljon, az orosz társadalom, amelynek érdekeitől és igényeitől szinte fényévekre távolodott a mostani rablógazdálkodást folytató és pénzéhes oligarchikus-kriminális államhatalom⁴, egyre inkább a spirituális értékek, az orosz „eszme”, az ortodox vallás, a pravoszlávia értékei, közösségteremtő és megtartó ereje felé fordul. Az alábbiakban egy vázlatos áttekintést szeretnék nyújtani az „orosz eszme” 20. századi sorsáról és 21. századi lehetőségéről.

Mit is jelentett az „orosz eszme” eredetileg? Nem ideológiát, hanem egyfajta életstratégiát, életformát nemcsak az orosz nép, hanem az egész emberiség perspektívájában. Maga az „orosz eszme” kifejezés Dosztojevszkij tollából származik, aki 1860-ban ebben látta az Európa különböző nemzetei által kidolgozott legnevesebb eszmék szintézisét⁵, Vlagyimir Szolovjov a keresztény eszmeiség új aspektusának tekintette⁶, Nyikolaj Bergyajev számára pedig az orosz eszme lényegét a népek egysége, a közös megváltás keresése jelentette.⁷ De rajtuk a kívül a 20. század elejének rendkívül gazdag, és igazi jelentőségében még nem teljesen felmért orosz vallásbölcseletének és filozófiai életének számos jelentékeny alakja fejtette ki álláspontját az „orosz küldetésről”. I. A. Iljin úgy vélte, hogy az orosz kultúra — a történelmi katasztrófák szülötte. Véleménye szerint az országot sújtó állandó háborúk után Oroszország mindig főnixmadárként született újjá hamvai-

⁸I. Iljin: *Szuscsnoszty i szvojeobrazije russzkoj kulturi. (Az orosz kultúra lényege és sajátossága)*, Moszkva, 1996, No.2.

Az orosz eszme

⁹V. V. Rozanov: *Szregyi hudozsnyikov (Művészek között)* Moszkva, 1994, 347.

¹⁰I. Iljin: *O russzkoj igyeje. (Az orosz eszméről)* In: *Szobranijje szocsinyenyij v 10-i tomah. 2. kötet, 1. könyv*, 420.

¹¹Uo.

ból, hogy aztán megint virágzásnak induljon. Elképzelése szerint tehát az egyetemes megváltás orosz eszméje egyrészt az ország katasztrofális történelmi múltjából fakadt.⁸ Oroszország különös, egyedülálló történelmi létezésének másik aspektusát a Nyugat és Kelet között betöltött, „átmeneti” jellegében látta a századelő szinte valamennyi gondolkodója (beleértve nemcsak a bölcseleket, hanem a legjelentősebb költőket és írókat is, mint pl. Valerij Brjusov, Alekszandr Blok, Andrej Belij stb.). Az „orosz küldetéstudat”, a spirituális messianizmus megjelenésének okait kutatva e gondolkodók szoros összefüggést láttak az „egyetemes emberi megváltás” (vszecselovecseszkoje szpaszenyije) eszméje és az orosz „néplélek”, az orosz mentalitás jellege között. Vaszilij Rozanov az *Orosz eszme mentén* című cikkében például azt írja, hogy az a nép, amely megalázottságában is alázattal tűri sorsát, csakis az egyetemes testvériség eszménye után vágyakozhat. Gondolatának alátámasztásaképpen Rozanov egy Dosztojevszkij-hős szavait idézi: „Az igaz és örök Isten a mi nyomorult népünket választotta magának szövetségeseül, türelméért és alázatáért s mert nem tűnik ki és nem is jeleskedik: e néppel hódítja meg az egész világot igazságának...”⁹.

„Az orosz eszme — írja I. Iljin — a szív eszméje... a szívé, mely szabadon és tárgyiasult módon szemlélődik; és látásmódját átadja akarata számára a cselekvéshez, gondolkodása számára pedig a tudatosításhoz és a szavak megformálásához. Ez tehát az orosz hit és az orosz kultúra legfontosabb forrása. Ez Oroszország és az orosz különosság legfőbb ereje. Ez a mi újjászületésünk és megújulásunk útja. Ez az, amit más népek homályosan érzékelnek az orosz szellemben, s amit ha valóban felismernek, meghajolnak előtte és szeretni, tisztelni kezdik Oroszországot.”¹⁰ Véleménye szerint az orosz eszme a pravoszláv (ortodox) kereszténységben gyökerezik, amely Istent elsősorban nem Pál apostol, hanem inkább János apostol révén képes befogadni, vagyis nem a képzelet segítségével, amelynek félelemre és csodákra van szüksége, nem a törvény evilági hatalmának kényszere alatt, amely megalázkodásra, meghunyászkodásra készítet, és nem is a magyarázatok keresésében tévelygő gondolatok által, hanem „a szeretet erejével, a szeretet imáit emelve feléje, és szeretettel fordulva a világ és az emberek felé”¹¹. Isten és a szeretet azonosságát hangsúlyozza Dosztojevszkij is, hozzátéve, hogy a pravoszlávia, mint a szeretet vallása, az egész emberiség felé irányul, ám kezdettől fogva hangsúlyozza a személyiség szabadságát. Ennek megfelelően minden egyes lélek maga járja be az Istenhez vezető utat, maga dönt mellette vagy vele szemben és maga is viseli érte a felelősséget. Nyikolaj Bergyajev szerint az orosz nép karakterének mélyén „nagyobb szellemi szabadság található, mint a Nyugat szabadabb és felvilágosultabb népei esetében... A szabadság hatalmassága jelenti az orosz nép egyik alapvető princípiumát, és

¹²Ny. Bergyajev:

Russzkaja igyeja,

Paris, 1971, 48.

¹³Lásd erről

többek között:

Vjacseszlav Ivanov:

Lev Tolsztoj i kultura

(*Lev Tolsztoj és a*

kultúra); *Dosztojevszkij i*

roman-tragedijja

(*Dosztojevszkij és a*

tragédia-regény);

Lik i licsini Rosszii

(*Oroszország arca és*

maszkjai)

ln. Vjacseszlav Ivanov:

Rodnoje i vszelenszkoe

(*Saját és egyetemes*),

Moszkva, 1994.;

Nyikolaj Bergyajev:

Miroszozercanyije

Dosztojevszkovo

(*Dosztojevszkij*

világ szemlélete);

Vethij i Novij Zavet v

religioznom szoznanyii

L. Tolsztovo (*Az Ó- és*

Újszövetség L. Tolsztoj

vallási tudatában);

D. Merezsikovszkij:

Lev Tolsztoj i

Dosztojevszkij stb.

¹⁴Homjakov, A. Sz.:

Szocsinyenyija v 2-h

tomah, Praha, 1867.

2. kötet. 281.

Az egyetemes emberi

egység

¹⁵A. Sz. Homjakov:

Uo. 101.

ezzel függ össze az orosz eszme is”.¹² Az orosz nemzeti karakterben, természetesen, felfedezhetők olyan vonások is, melyek homlokegyenest szembenállnak a személyes szabadság elvével. Lev Tolsztoj ezt „kaptár-szellemnek” nevezte, ami azt jelenti, hogy a méhekhez hasonlóan, melyek a méhrajhoz „tapadnak”, az orosz emberben is megtalálható a magához hasonlóakból álló tömeg felé vonzódás. Ebben a vonásban gyökerezik a „nagy közös ügyekben” való feloldódás sajátossága, amelynek során — Csadajev megfogalmazása szerint — a személyes létet felváltja a társadalmi, személytelen lét. Nem véletlen, hogy Dosztojevszkijt és Lev Tolsztojt a századelő vallásbölcselete az orosz kultúra két különböző útjának, szellemiségének, szinte antagonisztikus belső elmentétének képviselőiként állította szembe.¹³ Dosztojevszkij, Tolsztojjal ellentétben, az orosz kultúrának a személyes szabadság kiteljesedésére irányuló jellegét hangsúlyozta (például a *Karamazov testvérek* című regényének *A Nagy Inkvizítor legendája* című fejezetében). Felfogása szerint a személyes, egyéni szabadság elve nem feltétlenül áll szemben a közös, társadalmi egységgel. E két ellentétnek tűnő elv „organikus” összebékítésére tettek kísérletet az orosz filozófusok a „szobornoszty” (kb. „egyetemes emberi egység”) fogalmának segítségével, amely gyakorlatilag az „orosz eszme” lényegét jelenti, és központi helyet foglal el a századelő orosz filozófiai gondolkodásában. E fogalmat eredetileg a szlavofil mozgalom atyja, A. Sz. Homjakov vezette be, aki úgy fogalmazott, hogy a »szobor« annak a lehetőségét fejezi ki, hogy a sokaságot egységbe foglaljuk”, de ez az egység nem azonos a falba beépített homokszemek vagy téglák halmazával¹⁴. Az orosz vallásbölcselet egyik alapvető kérdése tehát az volt: összeegyeztethető-e a személyes szabadság a „szobor” egységével? Felfogásuk szerint a „szobor” — magához az egyházhoz, pontosabban a Krisztus misztikus testeként értelmezett templomhoz hasonlítható: a templomba együtt érkeznek a hívők, közös liturgián vesznek részt, ám ezen belül mindenki megmarad önmaga, saját, személyes imáját is elmondja, illetve tetteiért egyénileg viseli a felelősséget Isten előtt. Lev Karszavin, az ismert történetfilozófus úgy fogalmazott, hogy a „szobornoszty” olyan, mint egy szimfónia, harmonikus összecsengés, zenei egység. Vagyis a közös, egységes hangzáson belül minden szólamnak lehetősége van az egyéni, személyes hang kifejezésére is. Az „orosz eszme” ezt egyfajta intuitív „ráérzésre” alapozza, amely a pravoszláv kulturális hagyományokból fakad, és megintcsak Homjakov szavaival élve: „szabad és organikus egységet jelent, amelynek forrása a kölcsönös szeretet isteni kegyelme”¹⁵. Pavel Florenszkij a „szobornoszty” eszményét az orosz dalokhoz hasonlította, amelyeknél megengedett az egyéni improvizáció, amennyiben megmarad a dal harmonikus egységén belül, ám ez nem valamilyen változtathatatlan, rögzített partitúra alapján, hanem a „kölcsönös belső megértés”

¹⁶V. Ivanov: *Rodnoje i vszelenszkoje*, Moszkva, 1994, 100-101.

¹⁷Ny. Bergyajev: *O naznacsenyii cseloveka (Az ember küldetéséről)*. Paris, 1931, 310.

révén érhető el. Felmerült azonban a kérdés, hogy a „szobornoszty” vajon realizálható-e a valóságban? A költő és filozófus Vjacseszlav Ivanov például nemcsak úgy tekintett a „szobornoszty” eszményképére, mint megvalósítandó feladatra az elmélet síkján, hanem az emberi élet alkotó formálásának mozgatójaként is szemlélte azt.¹⁶ Több más bölcsező is hasonlóképpen gondolkodott: Szemjon Frank *A társadalom szellemi alapjai* című művében például kifejezetten hangsúlyozta a „szobornoszty” gyakorlati aspektusát. Az individualizmussal szembehelyezkedve az orosz gondolkodók általában arra utaltak, hogy nem az embert, hanem az emberiséget kell megváltani (például Homjakov), és nem egyéni tettekkel, hanem az emberiség közös ügye által lehetséges az üdvözülés. Ez a felfogás egyébként, sajátos módon, ellentmondásban áll a szó szoros értelmében vett pravoszláv (orosz ortodox keresztény) tradícióval, amely az egyik legnagyobb tiszteletnek örvendő orosz remete, Szárovi Szent Szerafim megfogalmazása szerint az egyén személyes cselekedetén keresztül tartja lehetségesnek az emberiség megváltását: „üdvözülj magad, s körülötted még ezrek üdvözülnek”. Az orosz értelmiség filozófiai útkeresésében azonban sokkal hangsúlyosabban jelentkeznek a népi hagyományra egyébként kevésbé jellemző egyetemes emberi célok, ami Nyikolaj Fjodorov *A közös ügy filozófiája (Filoszofija obscsego gyela)* című munkájában már kozmikus méreteket ölt, a halállal szembeni konkrét, gyakorlati küzdelemmel és a kozmosz gazdasági meghódításának tervével. Az orosz eszkatologikus gondolkodás, amelynek egyik fő témája az „idők végezte”, az Evangélium utolsó könyvében nem a „minden létezők végét” látta, hanem figyelmeztetést az emberiség számára: a katasztrófa mindenképpen bekövetkezik, ha az emberiség nem előzi azt meg, Bergyajev szavaival: „...fontos, hogy meghaladjuk az Apokalipszis, mint a vég és az ítélet eljövételének felfogását. Lehetséges az Apokalipszishoz egy aktív értelmezése is, amely az embert alkotói aktivitásra, heroikus erőfeszítésre és hőstettek sarkallja”¹⁷. Paradox módon ez a pravoszláviából és a hagyományos orosz értékekből kiinduló messianisztikus-eszkatologikus szemlélet, mint Bergyajev *Az orosz kommunizmus eredete és értelme* című művében kifejti, közvetve és közvetlenül is előkészítette a cári rendszer bukását, vagy legalábbis erőtlenné tette a gyakorlatias, agresszív politikát folytató baloldali mozgalmakkal szemben.

Az 1917-es bolsevik fordulat után a marxista-leninista eszmék vulgáris vagy kevésbé vulgáris képviselői ádáz harcot indítottak a pravoszláv hit és az abból táplálkozó „burzsoá” vallásbölcselet ellen, s ez a harc a sajátos orosz filozófiai kultúrának nemcsak adminisztratív, de 1921 után már fizikai megsemmisítésére is irányult. Így történhetett meg például, hogy 1922-ben szinte az összes jelentős filozófust száműzték az országból, Pavel Florenszkij, Gusztav Spet és mások koncentrációs táborokban pusztultak

el, kéziratossá vált életműjük nagy része pedig eltűnt vagy megsemmisült, jóvátehetetlen kárt okozva ezzel egy felívelőben lévő szellemi-vallási reneszánsznak. Persze nem véletlen, hogy a bolsevik támadások elsőként a nagyhatású orosz eszmerendszer megtörésére irányultak, mivel — Lenin szavaival élve — „a mi dolgunk a nagyoroszok uralkodó nemzeti kultúrája elleni küzdelem”, amely egyik legnagyobb akadályát jelentette az arctalan, materialista gondolkodás meghonosításának. Az orosz filozófusok száműzése után a marxizmus filozófiai szektából az államhatalom hivatalos filozófiájává lépett elő, így még az olyan kaliberű filozófusok is, mint például A. F. Loszev, a *Mítosz dialektikája* szerzője, hosszú évtizedekig nem jutottak szóhoz. Ugyanakkor a külföldre került bölcselek (Bergyajev, Trubeckoj, Merezszkovszkij, Vjacseszlav Ivanov, I. Iljin, Lev Sesztov, Sz. Frank, L. Karszavin stb.) megteremtették az orosz filozófia, és az „orosz eszme” emigrációs változatát, ám ez egyre távolabb került az orosz nép életének valóságától. A Szovjetunióban csak hosszabb interregnumot követően, a sztálini éra utolsó szakaszában nőtt fel egy újabb értelmiségi generáció, amely nagyobb távolságot tudott tartani az állampárt által előírt ideológiától, és az orosz filozófiai hagyomány újrafelfedezésének igényével lépett fel. Ez, természetesen, még a 60-70-es években is komoly adminisztratív akadályokba ütközött, hiszen bármilyen furcsa is, a nyugati, „rothadó” filozófia kritikájával lehetett foglalkozni, de például a forradalom előtti jelentős orosz vallásbölcseleknek még az említése is tilos volt, nem, hogy publikálni szabadott volna őket. A szovjet korszak filozófiai és tágabb értelemben vett szellemi diskurzusából teljes egészében hiányoztak a századelő orosz gondolkodását alapvetően meghatározó kategóriák, mint például a „vszejegyinsztvo” (kb. „egyetemes egység”), „szobornosztj” (kb. „vallásra alapuló egyetemes közösség”), „hészük hazmus” stb., melyek egyúttal az ún. „orosz eszme” kulcsfogalmait is jelentették. Nem csoda tehát, hogy 1989 után, de különösen 1991 decemberét, vagyis a Szovjetunió megszűnését követően, amikor gyakorlatilag egycsapásra érvényüket veszítették a „szovjet kultúra” vagy a „szovjet társadalom” típusú fogalmak, és a marxizmus-leninizmus, a dialektikus materializmus illetve a tudományos ateizmus a továbbiakban már semmilyen fogódzót nem tudott nyújtani a posztmodernitás képlékeny, riasztóan relativista valóságába csöppenő értelmiség illetve átlagemberek nagy tömegei számára. Ez a szellemi-erkölcsi vákuum csak felfokozta a gazdasági-politikai zűrzavar által amúgy is erőteljesen demoralizált társadalom öndefiníciós igényét, bár ezt egy darabig ellensúlyozni próbálta a „vadkapitalizmusba” zuhant államapparátus úgynevezett „józan”, a fogyasztói társadalom racionalis értékeit kultiváló médiapolitikája. Ez azonban igen hamar még nagyobb szakadékot hozott létre a társadalom valóságos helyzete, és a hivatalosan felrajzolt „szép új és fogyasztható” világ között,

ami az 1998-as pénzügyi összeomlás után végképp tarthatatlanná vált. Mindeközben az Oroszország 1000 éves kereszténységéről megemlékező (1989) társadalomban nem hivatalosan, de egyre erőteljesebben jelentkezik a pravoszlávia értékei, szellemi-erkölcsi öröksége (ami, persze, egyes esetekben nem mentes a konformizmus jelenségétől sem), valamint a századelő vallásbölcseleti művei iránti érdeklődés. Fiatal értelmiségiek, művészek nagy számban csatlakoznak az orosz ortodox egyházhoz, hogy papokként, diakónusokként szolgáljanak, és szinte robbanásszerű méreteket öltött az orosz bölcselet közel hetven évig hozzáférhetetlen klasszikus műveinek kiadása. Vaszilij Rozanov, I. Iljin, Nyikolaj Bergyajev, Szergij Bulgakov, A. Loszev, B. Viseszlavcev, Pavel Florenszkij, Lev Karszavin, Szemjon Frank és még sokan mások az orosz vallásbölcseleti reneszánsz alkotói közül elérhető közelségbe kerültek, ami lehetővé tette, hogy kortárs orosz filozófusok és gondolkodók feldolgozzák e gazdag tradíciót, és a jelenkor követelményeinek, kihívásainak megfelelően újraértelmezzék. Ezek közül érdemes talán megemlíteni Vaszilij Vancsugov, Szergej Horuzsij és Arszenyij Guliga nevét¹⁸, akik azt az álláspontot képviselik, hogy az orosz vallásbölcselet sajátos, önálló értékkel bíró jelenség, amelynek az egyetemes kultúra szempontjából is óriási jelentősége van, hiszen közismert, hogy például Dosztojevszkij, Vlagyimir Szolovjov, Ny. Bergyajev, Lev Sesztov, I. Iljin, Szemjon Frank, Lev Karszavin és mások művei világszerte ismertek, sokuk gondolatai, koncepciói a 20. század nagyhatású nyugati filozófiai irányzatainak is alapul szolgáltak — így például az egzisztencializmus, a perszonalizmus, a filozófiai antropológia stb. esetében. Manapság pedig Pavel Florenszkij, Gusztav Spet és A. Loszev filozófiai életművét tanulmányozzák egyre intenzívebben Nyugaton.

Miben is ragadható meg az orosz filozófia, az „orosz eszmét” létrehozó vallásbölcselet lényege a mai orosz ember számára?

Egyik megközelítésben az egyetemes emberi ideál keresése (amelynek fogalmát Kant vezette be a filozófiába), vagyis egyfajta pozitív filozófiai ideál megteremtése. Ez, bármennyire is anakronisztikusan hat a posztmodern, erősen szekularizált nyugati filozófiai diskurzus szemszögéből, a mai orosz társadalmi valóságban és szellemi párbeszédben sokkal hitelesebb alapállásnak tűnik az alapvető egzisztenciális és morális problémákkal küzdő közegben, amely felerősíti az orosz mentalitás eszkatologikus vonásait. A pravoszláv szellemiségből merítő, ugyanakkor az egyetemes emberi műveltség eredményeit is feldolgozó orosz filozófusok a 19. és 20. század fordulóján a legfőbb emberi problémára összpontosították figyelmüket — vagyis az élet értelmére, amelynek végső célja a halál legyőzése. Ennek egyik kulcsfogalma az „egyetemes egység” (vszejegyinsztvo), az Isten, világ és ember között fennálló alapvető energiakapcsolat, amelyben az ember Istent és a világot összekötő kapocsná válik és ezáltal képes létrehozni a

¹⁸V. Vancsugov: *Ocserk isztoni filozofii „szamobitno russzkoj”*, (Vázlat a „sajátosan orosz” filozófia történetéről), Moszkva, 1994.
Sz. Sz. Horuzsij: *Poszle pereriva. (A szakítás után)*, Moszkva, 1994.
A. V. Guliga: *Russzkaja igyeja i jejo tvorci (Az orosz eszme és alkotói)*, Moszkva, 1995.

¹⁹V. Szolovjov: *Lekciók a bogocselovecsesztve.* (Előadások az istenemberiségről), Szocsinyenyija v 2-h tomah. Moszkva, 1989, 139, 170.

²⁰I. Csubajsz:
Ot russzkoj igyeji k igyeji Novoj Rosszii
(Az orosz eszmétől az Új Oroszország eszméjéig), Moszkva, 1996.

„szellemi emberiséget”¹⁹. Ezáltal az orosz filozófia arra tesz kísérletet, hogy utat mutasson egy újfajta emberi közösség irányába, ahol az egyént nem nyomja el a közösség, és a közösséget nem zilálja szét a kontrollálatlan individualizmus. E kérdésben az orosz vallásbölcselet úgy kezeli a pravoszláviát, mint a szeretet vallását hirdető tanítást, amely az emberi és társadalmi kapcsolatok organikusabb, „természetesebb” alapját jelenti, és ezáltal elősegíti az egyetemes emberi közösség létrejöttét. Mivel korunk egyik legaktuálisabb kérdése a globalizáció, a globális társadalom létrejöttének lehetősége, illetve az emberi közösségeket elválasztó etnikai, vallási és egyéb konfliktusok, fontos szempont e kérdések, problémák kezelésének jellege. Itt az orosz bölcselet idealizmusa, természetesen, komoly próbatételnek van kitéve, amennyiben a reális társadalmi-gazdasági folyamatokat és konfliktusokat elsősorban szellemi síkon próbálja megoldani. Az „orosz eszme” társadalmi vetülete azonban pozitív értelemben is jelentős lehet, amennyiben nem sajátítja ki aktuális politikai célok érdekében az államhatalom, vagy a jelenleg uralkodó oligarchia. Ebben az értelemben például az az Igor Csubajsz²⁰ által sugallt gondolat, miszerint a földterületek összegyűjtése és egybentartása az „orosz eszme” egyenes következménye lenne, szintén azt a célt szolgálja, hogy a jelenlegi államhatalom geopolitikai lépéseit igazolja. Az „orosz eszme” egyik legfontosabb sajátossága, hogy elsősorban a spirituális magatartásra igyekszik hatni, közvetlen politikai szándék nélkül. Talán ebben ragadható meg az ereje, de a gyengéje is, hiszen kérdéses, mennyiben tud életstratégiát mutatni az egyénnek, illetve szellemi stratégiát a társadalom számára a mai orosz valóság elképesztő gazdasági-politikai krízishelyzetében.

Számtalan jóslat születik manapság Oroszország jövőjét illetően. E jóslatok többnyire Oroszország világpolitikai és gazdasági súlyának visszaszorulásáról szólnak, míg a legpesszimistább forgatókönyvek szerint — a demográfiai és pénzügyi tendenciákból kiindulva — akár a teljes összeomlás is bekövetkezhet. Mások, főleg az orosz társadalomnak az a rétege, amely a pravoszláviához és a hagyományos orosz értékekhez való visszatérést, illetve ezen értékeknek a 21. század kihívásaihoz való igazítását szorgalmazza, szellemi újjászületésről beszélnek, amely által szinte egy „alternatív” társadalom kezd létrejönni a jelenlegi kriminalizált fogyasztói társadalom mellett. Bárhogynak történjék is, a sajátos, „különutas” orosz kultúrát, amelynek legjelentősebb képviselői egyetemes jelentőségre tettek szert, nem lehet meg nem történné tenni. Mint Szolzsenyicin írja *Oroszország összeomlásban* című könyvének végén: „Megmaradunk-e fizikai-állami létünkben vagy sem, a világ tucatnyi kultúrájának rendszerében az orosz kultúra — sajátosan önálló jelenség marad, amely arculatában és lelkületében megismételhetetlen”.

Az adósságválság csapdája

MÉSZÁROS KLÁRA

I. rész

Az MTA Világgazdasági
Kutatóintézet főmunkatársa.

**Lokalizáció és
nemzetköziesedés**

A nemzetállamok keretein túlnövő globális folyamatok miatt, a megfelelő intézményi rendszer hiányában a világgazdaság egyre nagyobb része kerül ki az ellenőrizhetőség köréből. Annak a dialógusnak, amely az új világrend formálására irányul, kormányzatok, nemzetközi szervezetek, civil társadalmi szerveződések, egyházak és szakemberek váltak részeseivé. A partnerek sokszínűsége, az érdekek ütközése, a megoldásra váró feladatok összetettsége miatt már az is óriási eredmény, hogy a felek tárgyalnak egymással.

A II. világháborút követően a nemzetközi gazdaság fő motorja a kereskedelmi korlátok gyors lebontása volt. A liberalizációra és az exportorientált növekedésre épített gazdaságpolitikák bizonyultak a 70-es és 80-as évek sikertörténetének. Ma már a világgazdaság meghatározó jellemzőjeként a globalizációs és regionalizációs irányzatok egymás mellett élése a jellemző. Miközben a nemzetgazdaságok regionális szinten szerveződnek, a vállalati tevékenységet a határokon átnyúló globális összefonódás jellemzi. Az, hogy a lokalizáció és nemzetköziesedés együttes hatása miként befolyásolja végül is a világgazdaság jövőjét, még nem lehet egyértelműen prognosztizálni. Biztonsággal csak az állapítható meg, hogy a nemzetközi kapcsolatok jellege és hatóköre radikálisan változik. Pozitív és negatív jelenségek egyaránt formálói annak a globális gazdaságnak, amelynek befolyása alól manapság már egyetlen nemzetállam sem vonhatja ki magát. A világot átfojtó kommunikációs hálózatok és utazási lehetőségek következtében egyre nagyobb tömegek juthatnak olyan tudás, jártasság birtokába, osztozhatnak szellemi és természeti erőforrásokon, amelyek új perspektívákat és a szorosabb együttműködés lehetőségét kínálják fel. Az, hogy az emberiség miként tud élni a felkínált lehetőségekkel, nagymértékben a döntésekért vállalt személyes felelősségen múlik. A szegények és gazdagok közötti különbségek mélyülése azonban még a felelősségérzet és szolidaritás elégtelen voltára utal. E tekintetben az állam felelőssége is fontos, amelynek szuverenitását a globalizáció egyre inkább kikezdi. A szociális védőháló gyöngülésével, esetleges hiányával pedig egyre nő azoknak a száma, akik kirekesztődnek az új globális gazdaság haszonélvezetéből. A világ három leggazdagabb embere éves bevételének átlaga meghaladja a 48 legszegényebb ország GDP-jének

¹Pax Romana ICMICA
— A Final Statement
(Draft). 1999, 11, 11, 8.

teljes összegét. Mindenekelőtt a fejlődő világ, ezen belül is Afrika, az „elfelejtett kontinens” országai kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe.¹ Piacainak megnyitásával sem sikerült áttörni a szegénység falát, amelyet ma már „új rabszolgaságként” szokás emlegetni.

Az ázsiai és latin-amerikai országok esetében úgy tűnt, hogy egy részük ki tudta használni a globalizált gazdaság által felkínált lehetőségeket. A mexikói, majd a kilencvenes évek második felének ázsiai pénzügyi válsága azonban „pillanatok” alatt tette tönkre a vállalkozások létalapját, amelyek az „ázsiai kistigrisek” siker-gazdaságának képezték hátterét. A gazdaságok nem annyira a tökemozgások liberalizálása, mint inkább az ellenőrizhetőség hiányában omlottak össze. A spekulatív tőke végül is az átvilágíthatósága híján vonhatta el oly mértékben az erőforrásokat a produktív termeléstől, hogy nemzetgazdaságok sora került válságos helyzetbe.

Közép-Európa

Az európai kontinens sem problémamentes. A berlini fal lebontását követő remények rövid életűnek bizonyultak. A Közép-, Kelet- és Dél-Európa ún. átmeneti gazdaságainak átalakulási nehézségeit tetézte számos ország került a „szociális és etnikai széttordezettség” állapotába, amely növekvő bűnözéssel, társadalmi és politikai anarchiával, a maffia-típusú szerveződések megjelenésével jár együtt.

Kelet és Nyugat szembenállása megszűnt a hidegháború befejeztével, a világ ma már a szegények és gazdagok törésvonala mentén polarizálódik. Az ideológiai konfliktusok helyett az élet-színvonal radikális különbségei osztják meg egyre inkább a nemzeteket. Az elszegényedő országok, a felzárkózás esélyének fogyatkozó reményével örökös veszteseivé válhatnak a világpiaci versenynek.

A kör bezárul

Az adósságcsapda problémája nem új keletű. A korábbihoz képest azonban bizonyos átrendeződések történtek. A 80-as években az adósság még döntően a latin-amerikai országokra koncentrálódott, amelynek meghatározó hányada magánbanki hitelből származott. A 90-es években az eladósodott szegény országok többsége Afrikában, háromnegyede a szubszaharai övezetben található. A regionális elmozdulásokkal együtt a hitelezők köre is átalakult. A fejlett országok kormányai és a nemzetközi fejlesztési szervezetek vették át a domináns szerepet a nagy kereskedelmi bankoktól. A multilaterális szervezetek között, amelyek száma 20 körülire tehető, olyan intézmények találhatók, mint az IMF, a Világbank, az Ázsia, Afrikai és Amerika Közi Bank.²

A fejlettség szintjének polarizálódása részben a globális gazdaság növekvő kiegyensúlyozatlanságával, részben a korábbi évtizedek elhibázott fejlesztéspolitikájával magyarázható. Azok az országok, amelyek termelési struktúráját a monokultúra, azaz a termékek szűk körére, például a kávétermelésre vagy rézbányászatra való szakosodás jellemez, fokozott mértékben vannak kiszolgáltat-

²A Jubilee Call for Debt
Forgiveness. A
statement of the
Administrative Board of
the United States
Catholic Conference.
Washington, 1999, 5.

³*Debt and Development. The Role of the Heavily Indebted Poor Countries (HIPC) Initiative.* Washinton, The World Bank, 1999, 8.

tatva a világpiazi hatásoknak. Amennyiben ez a kiszolgáltatottság párosul a belső konfliktusok elhúzódó sorozatával, a belső egyensúlyhiány, a pénzügyi destabilizáció különösen súlyos politikai következményekkel jár. A legszegényebb országok többsége tartozik ebbe a kategóriába, így az eladósodás folyamata halmozottan hátrányos helyzetet teremt. Azt, hogy a világ GDP-jének hányadát, 1 vagy 3%-át teszi-e ki az adósság mértéke, pontosan nem lehet tudni. A statisztikai kimutatások szerint a fejlődő országok külső tartozásainak teljes összege meghaladja a 2000 milliárd USD-t, amelyből a világ 41 leginkább eladósodott és elszegényedett országa valamivel több mint 200 milliárd USD-ral részesedik.³ Ez a teljes adósság 10% körüli részét képezi, ami végül nem olyan nagy összeg. Ennek ellenére a legszegényebb országok többnyire még az adósság kamatait sem tudják megfizetni. Az adósságszolgálati terhek törlesztésének nagyságrendje ezért alig változtat azon a tényen, hogy a kifizetendő összeget az egészségügyi, élelmezési, oktatási és egyéb alapvető szükségletektől, az azokba való beruházástól vonják el. Etiópia például négyszer annyit költ adósságának törlesztésére, mint az egészségügyre. Évente 100 000 gyermek hal meg az elégtelen ellátás következtében. Tanzániában az adósság törlesztésére fordított összegek a kilencszeresét tették ki 1997-ben az egészségügyi alapellátásra fordított kiadásoknak. A lakosság közel egyharmada nem éri meg negyvenedik évét. Az éves adósságszolgálati ráta összege Mozambikban meghaladta a közbevételek felét 1998-ban. A 16 éves polgárháborút követően a vidéki lakosság egészséges ivóvízellátására gondolni sem lehet. Évente 200 ezerre teszik az olyan gyógyítható betegségben elhalálozó gyermekek számát, mint a malária, kanyaró, légzőszervi fertőzés stb. A felnőtt lakosság kétharmada írástudatlan, a gyermekek elemi iskolai oktatása megoldatlan. Az afrikai kontinensen általában az iskoláskorú gyermekeknek csak fele jár iskolába, miközben a külföldi törlesztésekre fordított összegek nagyságrendje négyszerese az egészségügyre és az oktatásra költött ráfordításoknak.⁴

⁴Vö. a 2. jegyzettel.

Az adós és hitelező felelőssége

Az adósságválság súlyosbodása több tényező egybeesésével magyarázható. Adós és hitelező egyaránt hibáztatható a kialakult helyzetért. Ebből következik, hogy megoldás csak a közös erőfeszítésből és felelősségvállalásból születhet. Az adósságválság csapdájában vergődő országok problémája többnyire az 1970-es és 1980-as évek elhibázott gazdaságpolitikai és fejlesztési döntéseire vezethető vissza. Az eladósodás kezelhetetlenné válásában olyan belső és külső tényezők is közrejátszanak, mint háború, politikai viszály, globális kihívások, kedvezőtlen éghajlat, helytelen menedzsment, korrupció, felelőtlen döntések stb. Az adósságszolgálat összege azonban már önmagában is elegendő tehertétel ahhoz, hogy gátolja a gazdaság fejlődését, manipulálja a választások ki-

menetelét, elszívja az erőforrásokat az alapvető szociális programoktól.

A kormányzatok felelőtlen, korrupt politikája mellett felelősség terheli a nemzetközi pénzügyi intézményeket az adósságterhek ily mértékű felhalmozódásában. A hitelezői oldalon a bankok, kormányzatok és nemzetközi pénzügyi intézmények politikailag determinált, mechanikus, esetenként felelőtlen és ostoba hitelezési gyakorlatát lehet elmarasztalni. Meghatározó befolyásuk miatt elsősorban a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, valamint a világ egyetlen hiperhatalma, az Amerikai Egyesült Államok szerepéről kell beszélni, amelyek kölcsönzési gyakorlata és gazdaságpolitikája nagymértékben járult hozzá a feszültségek és egyenlőtlenségek kialakulásához.

⁵Az 1945-ben létrehozott Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund, IMF) feladata a nemzetközi monetáris együttműködés és kereskedelem bővítés előmozdítása, a gazdaság stabilizációja.

⁶Az 1945-ben létrejött, 1947-ben az ENSZ szakosított intézményévé váló Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (International Bank for Reconstruction and Development, IBRD), azaz a Világbank az IMF testvérintézménye.

A „fenntartható adósság”

⁷Franciaország, Japán, Kanada, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, USA.

A Nemzetközi Valutaalap⁵ és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank, közismertebb nevén a Világbank⁶ annak a II. világháború után kialakított „bretton woodsi rendnek” képezte részét, amelyet az idő közben meghaladott. Ezek az intézmények a segélyezési programok sikertelensége, az adósságválság mélyülése miatt kerültek a támadások középpontjába. Miután az IMF legnagyobb finanszírozó tagországa az USA, a kritikáknak egyben Amerika-ellenes éle is van. Az USA, a befizetések arányában meghatározott kvóták alapján, a szavazatok 18%-ával rendelkezik. Összességében 85%-os többségi szavazatra van szükség a legfontosabb döntések meghozatalához. Az USA így önmagában is megakadályozhatja a számára kedvezőtlen döntések ratifikálását. Az erőviszonyok jellemzőjeként érdemes megemlíteni azt, hogy az afrikai kontinens szavazatainak súlyaránya, a világ legfejlettebb országait tömörítő G7 csoport⁷ 85 százalékával szemben, mindössze 3%. Ennek ismeretében érthető a fejlődő országoknak az a makacs elszántsága, amellyel az „egy tag — egy szavazat” elvének bevezetését sürgetik a döntésmechanizmus reformjának keretében.

Az adósságterhek kumulatív felhalmozása nagymértékben hozzájárult azoknak a válságócoknak a kialakulásához, amelyek a világ valamennyi pontján éreztetik negatív társadalmi, gazdasági, biztonságpolitikai hatásukat a globalizációs folyamatokon keresztül. A 80-as években szaporodtak meg azok az elképzelések, reformtervek, amelyek között szélsőséges radikális javaslatok és hagyományos megközelítési módok egyaránt helyet kaptak. Az erőfeszítések többsége azonban eredménytelennek bizonyult, hiszen a legszegényebb országok fizetőképessége továbbra sem javult. A kereskedelmi bankok, kormányzatok és a nemzetközi pénzügyi szervezetek kénytelenek voltak tudomásul venni azt, hogy az általuk alkalmazott közgazdasági eszközök nem bizonyultak hatékonyak az adósságválság kezelésében. Az olyan általánosan alkalmazott módszerek, mint a kölcsönök átütemezése vagy az adósságkönnyítés korlátozott formái mellett újabb adós-

⁸Az adósságszolgálat meghatározott időre szóló teljes körű vagy szelektív felfüggesztése.

⁹A kamatok tényleges fizetése helyett azok automatikusan újabb kölcsönné válnak.

¹⁰Az adósság alacsonyabb kamatozású, de indexelt, jövőben magasabb alapértékű hitellé konvertálása.

¹¹Például az adósság részvényekre vagy elzálogosított értékpapírokra, környezetvédelmi kötelezettségekre, vagy szociálpolitikai intézkedésekre való lecserélése.

¹²Példát erre az adósságfizetési követelést valamely meglévő vagy újonnan létesítendő közvetítő nemzetközi szervezet — például egy nemzetközi adósságdiszkontáló intézmény — jelenthet, amely átvállalja azt és az adósságfizetési követeléseket — általában diszkontált értéken — értékesíti a másodlagos piacon.

¹³Lényegében az adósságenyhítés legegyszerűbb formája, a kamatrátá vagy esetleg az alapösszeg csökkentése.

ságkezelési módokat bevezetésére is sor került. Az adós országokkal szemben nemcsak az adósságszolgálat, illetve a törlesztési moratórium,⁸ vagy az adósságok átütemezése vált ezzel rutingyakkorrattá, de kialakultak az adósságcsökkentés olyan elvei és technikái, amelyek:

1. az adósságfizetési kötelezettségek jellegét, természetét megváltoztató technikákat alkalmaznak. Mint például a kamatbevételek tőkésítése,⁹ az indexelt hitelek,¹⁰ az adósságnak az exportbevételekben való fix részesedésére való átváltása vagy az adósságlecserélési ügyletek;¹¹

2. az adósság tulajdonát, vagyis a hitelező „személyét” módosítják,¹²

3. a tartozások, illetve kötelezettségek értékét változtatják meg.¹³

1999 őszén a Nemzetközi Valutaalapnak összesen 54 országgal volt érvényes hitelszerződése, további kilenc országgal aktív hitel felvételi, nyolc országgal pedig az előkészítési szakaszig jutottak. A marginalizálódás súlyosbodása jelzi az adósságkezelési technikák tüneti kezelésének elégtelenségét, valamint azt, hogy radikális változásokra nemcsak a hitelezési gyakorlat egészében, de az intézményi rendszerben is szükség van. A kilencvenes években terjedt el a „fenntartható adósság” fogalma, amely az adós országok gazdasági konszolidációjának azt a szintjét jelenti, amelynél az adósság visszafizetésének képessége már fenntartható. Az alkalmazandó módszerekben, valamint annak eldöntésében, hogy egy gazdaság fizetőképessége és fizetőképtelensége között hol húzódik a határ, nem született még megállapodás. Abban viszont teljes az egyetértés, hogy a probléma összetettsége miatt csak a társadalmi környezet egészébe ágyazottan lehet kezelni a külső adósságot.

A nemzetközi pénzügyi szervezetek reformjának keretében több olyan szempont került előtérbe, amelyekkel nem foglalkoztak korábban. A fejlesztési folyamat, a szegénység csökkentése és a civil társadalom fontosságának felismerése mellett a Nemzetközi Valutaalap megfogalmazta a jó kormányzattal szembeni elkötelezettséget is. A korrupció visszaszorítása, az átláthatóság és ellenőrizhetőség, valamint az adó- és egyéb reformok kapnak hangsúlyt az 1997 augusztusában nyilvánosságra hozott alapelvekben. Önkritikát sem nélkülöző tanulásként fogalmazódott meg a döntéshozatal előkészítéséhez használt információs források bírálata. A Nemzetközi Valutaalap tárgyalásai során csupán a hitelfelvevő országok kormányzati tényezőivel találkozott, a hitelért folyamodók pedig a valódinál kedvezőbb képet festettek — nem egy esetben — országuk helyzetéről. Ez vezetett a civil szervezetek tárgyalásokba való bevonásához, annak reményében, hogy általuk realitásabb képet kaphatnak a valós helyzetről. Gyakorlati következményeként függesztették fel például a hitelfolyósítást olyan korrupt országok esetében, mint Kenya vagy Zaire. Az azonos el-

bánás elve azonban még nem működik tökéletesen. Oroszország korrupciós gyakorlatának és a privatizációs visszaéléseinek köztudottsága ellenére, az amerikai pénzügyminisztérium politikai döntése alapján az átutalt 11 milliárd USD-t újabb 10 milliárd USD IMF hitellel toldották meg.

A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank nem tudta egyelőre meggyőzni bírálóit arról, hogy a reformkezdeményezések valós változtatási szándékot takarnak. A megfogalmazott célok arra engednek inkább következtetni, hogy a tevékenységi kör további bővítésével kísérik meg fenntartani befolyásukat a világban. A jó kormányzat kritériumainak megfogalmazása csak olaj a tűzre. A Nemzetközi Valutaalap által megfogalmazott modell olyan elvárásokat támaszt a fejlődő országokkal szemben, amely feltételeinek maga sem felel meg. A nemzetközi pénzügyi intézmények gyakorlata az átláthatóság, hatékonyság, ellenőrizhetőség hiányáról tanúskodik. A színpalak mögötti döntések sokszor még a tagországok számára sem hozzáférhetők. A hitelfeltételekre vonatkozó tárgyalások dokumentumait azonnal titkosítják. Az érintett országok polgárai töbnyire nem is tudnak a hátuk mögött folyó tárgyalásokról, miközben a megszorító intézkedéseket és az adósságtörlesztés terheit nekik kell viselniük. A tárgyalások változó hangneme, a szociális szempontok előkerülése önmagában nem elég a hitelfelvétel feltételeinek érdemi megváltoztatásához. A tények és elképzelések összhangja még nem tökéletes.

A rendelkezésre álló összegek elégtelensége, a feltételek és felhasználás módjainak kötöttsége nagymértékben behatárolja a különböző hitelezési formák hatékonyságát. Az adós országok így joggal kérik számon a Nemzetközi Valutaalap és Világbank reformjától a finanszírozási alapok növelését, az adósok hitelezési feltételeinek enyhítését, a regionális sajátosságok figyelembevételét, amelyekkel a felhasználásra kerülő hitelkihelyezések hatékonysága növelhetővé válna.

Az új formák, lehetőségek és könnyítések minőségileg még túl sokat nem javítottak a helyzeten. Az olyan kedvezményes hitelek, mint az 1976 óta elérhető félszázalékos kamatrátájú „bizalmi alapítvány”,¹⁴ majd az 1996-ban életre hívott HIPC kezdeményezés a legszegényebb eladósodott országok számára fontos, de nem elégséges segítséget jelent az adósság kumulatív növekedésének megállításában. Az adósságcsapda megszüntetéséhez, úgy tűnik, a korábbinál olyan radikálisabb megoldások mérlegelésére is szükség van, amelyek a piacgazdaság logikája szerint botrányosnak tűnhetnek.

¹⁴Trust Fund.

(Folytatjuk)

FERENCZI LÁSZLÓ

Toldalagi Pálról

Született 1937-ben Budapest. Irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézetének főmunkatársa.

Úr volt, előzékeny, tapintatos és diszkrét, fehér hajával definiálhatatlanul elegáns. Személyesen 1961 őszén ismertem meg a Magyar PEN Club rendezvényein, de akkor már csaknem évtizede — tizenöt éves korom óta — tudtam róla, hogy költő, az ő nevével is a Sötér István által szerkesztett *Négy nemzedék* című antológiájában találkoztam először. Az Írószövetség könyvtárában gyakran beszélgettünk — haláláig rendszeres látogatója volt —, és ma is megtörténik, hogy a Fasorból úgy fordulok a Bajza utcába, hogy azt hiszem, Pali ott lesz.

Évtizedeken keresztül súlyos beteg volt, és szinte mindig kínos anyagi gondokkal küzdött. Nem leplezte bajait, szemérmesen, szűkszavúan beszélt róluk, de nyomorúságával sohasem terhelte másokat. Nem tudom, hogy barátjának tekintett-e, de egyszer elvitt óbudai lakására, hogy bemutasson rajongásig szeretett százéves édesanyjának. Nem kis büszkeséggel tölt el, hiszen abban az évtizedben már alig valakit engedett otthonába.

Egyetlenegyszer hallottam magából kikelni. Váratlanul felhívott telefonon. Sírt, szinte hörgött a kagylóba. Iszonyatos nagy baj van, mondta. Gyere be a könyvtárba. X megsemmisítő kritikát írt Y-ről, Y-t évekig nem engedik majd publikálni. Hitetlenkedve hallgattam. Ismertem és becsültem X-et (ahogy egyébként Pali is), elképzelhetetlennek tartottam a dolgot. Berohantam hozzá az Írószövetség könyvtárába. Olvasd el ezt a szörnyűséget, tette elém a folyóiratot.

Himnikus hódolat volt az esszé, egy-két lényegtelen, de a hódolat hitelességét erősítő fenntartással. „Palikám, félreértetted”. Kétszer vagy háromszor együtt olvastuk el az esszét. Megnyugodott. „Köszönöm” — mondta.

Nagyon sokat tanultam az esetből. Addig azt hittem, hogy csak rosszindulatból, érdekből vagy butaságból lehet valamit félreérteni. Ekkor tanultam meg, hogy a szeretet, a mások iránti elfogult, önfeláldozó szeretet is félrevezetheti az olvasót.

Ha róla volt szó, azt nem értette félre. Egyik kötetéről röviden írtam, öt más költő kötetével együtt, a Magyar PEN Club kiadványába. Másoktól hallottam, hogy nagyon örült a jegyzetnek, nekem kedvesen megköszönte, pedig azt talán félreérthette volna, bánthatta volna, hogy nem csupán róla írtam, és csak néhány sort, igaz, hogy másokról sem többet.

Idemácsolom említett jegyzetemet, amely eredetileg franciául je-

lent meg: „Radnóti Miklós azt írta Toldalagi Pálról második kötet megjelenése alkalmából, hogy »nagyon költői költő«, és hogy képpalkotási módja nagyon festői. Radnóti szavai legújabb, *Valamilyen Éden felé* című kötetére is érvényesek. Toldalagi három évtized alatt lényegileg nem változott. Nem azért, mintha maradi lenne, hanem azért, mert konzervatív. Ma is, mint mindig, verset ír és nem valami mást. A vers fogalma számára klasszikus — hagyományosan az ütemekre tagolt verssor, a rím, a strófa és a verssornak alárendelt kép egysége. Ezek a technikai elemek az uralkodó jambikus lejtés kíséretében emelik verssé témáit, amelyek a boldogság keresésének variációi. Verssé vált etika ez a líra, megfontolt műgondja a munka dicsérete, a munkáé, amit a kötet egyik legszebb darabjában a »véges ember mindennapos szép áldozása«-nak nevez, hiszen hatására »önmagában újra bízhat«”.

TOLDALAGI PÁL

Költők albuma

Hogyan lettem költő? Már öt-hat éves koromban felolvasták nekem Andersen meséit. Így, és ilyen hihetetlenül fiatalon találkoztam először a tiszta, de ugyanakkor neurotikus és nagyon szomorú költészettel. Hozzájárult ehhez, hogy bár tizenkét testvérem és sok ismerősünk volt, mindig magányos voltam. Gyermekkoromban egy régi házban, hatalmas és csodálatos kertben éltem, szemlélődve és tűnődve. Ezért a fák, a bokrok, a virágok, a madarak és pillangók máig is elkísérnek, hozzám tartoznak, az életem darabjai. Budapest nélkül nem tudnék élni, de ez a szép város nem az én belső világom. Úgy kalandozom most is itt, mint egy óvatos és ravasz vidéki.

Kamaszkoromban kezembe került Baudelaire *Les fleurs du Mal*-ja, és ez, mint annyi sok más költőt, elindított azon az úton, mely bár nagyon göröngyös, de csak a kiválasztottaké. További ösztönzőim voltak Juhász Gyula, a reneszánsz festményei, s a barokk zene. Húszéves koromban egyik ismerősünk letette verseimet Zilahy Lajos asztalára. Rá nem sokára a Pesti Napló parádésan hozta ezeket.

Mi az ars poeticám? A magyar költészet legnagyobbjainak volt ars poeticájuk. Én ilyet nem ismerek. Lehet, hogy túl kicsi vagyok hozzá vagy esetleg különc. Szilárd hitem, hogy egy verset úgy kell megalkotni, mint ahogyan a Biblia szerint Isten az első emberpárt megteremtette. Számomra egy vers akkor igazán vers, ha élő szervezetnek érzem. Mi a költő feladata? A költő zárt egység, habár magában kell hordoznia a világegyetemet, attól függetlenül, hogy egy kavicsos útról vagy egy nemzet sírba süllyedéséről ír. A költőnek tudnia kell szinte mindenről. Amit aztán leír, az jól

vagy rosszul sikerült kinyilatkoztatás. Hozzá kell tennem még ehhez, hogy az igazi vers nem az esetlegesség jegyében fogan. A költő feladata pedig az, hogy *van*, akár visszhangra talál a korában, akár nem. Mi a vers haszna? A világon sok a nyomorúság, keserűség és szomorúság. Nagyon sokan ezért isznak. Ez menekülés a rosszból a rosszba. Viszont mások vigasztalást a versektől kapnak. Sőt, tovább menve: talán bátorítást és erőt is a további élethez. Paradox módon a pesszimista vers sem ad mást, hasonlóképpen a pszichoanalízishez, mely megismertet titkos bajainkkal, általunk nem tudott veszélyes tulajdonságainkkal. Tegyük hozzá tehát, hogy a vers felold és tudatosabbá teszi az embert. Bízom-e a költészet jövőjében? Erre csak igennel lehet válaszolni. Vers, amíg írnak az emberek, mindig lesz. Persze egy nemzet történetében a költészetnek vannak halott korszakai. Az emberiség kultúrájának a kezdetét és a végét nem ismerjük. Egyáltalában: van-e kezdet és vég? Szerintem nincsen. A világ és az ember minden művészet ősi és eredendő alapja. Tehát, amíg ezek megvannak, irodalmon belül vagy kívül, létrejön a vers és tovább él.

(1970)

Lírai önarckép

Pár hónap híján négy évtized írói munkája van mögöttem. A hajnalok fényével indultam. Hét év előtt Rónay György első, *Hajnali versenyfutás* című, 1936-ban megjelent kis könyvemről azt írta: mi-csoda hajnal volt ez! Utólag köszönöm meg szép szavait, de hozzá kell tennem, hogy abban a hajdani időben félelmek is gyötörték, és szorongások léptek fel gyakorta. Mitől féltam? Az élet rémségeitől. Ezért makacsul és eltökélten az élet szép, sőt káprázatos dolgaira vettem a tekintetemet. Felvillantak a kertek pázsitjaikkal, pillangóikkal és madaraikkal. A páratlan anyai szeretet, amit kaptam, kitöltötte a soraimat. Szinte úgy látszott, folyton ünnepelek. Hosszú évek múltával és fokozatosan mertem csak szembenézni a teljes étellel. Hiszen a rózsák nemcsak a virágágyak közepén szöknek a magasba, hanem ott vannak a koporsók födelén, gyilkosságot lehet elkövetni egy tündéri lugasban és nyomorogni is lehet előkelően. Volt idő, hogy úgy tűnt, a hivatali munkámba süppedek. Egy boldogtalan asszony könyörtelen eszközökkel visszakényszerített az íráshoz. De ezek a versek csak később jelentek meg, mert saját elhatározásomból két évre teljesen visszavonultam. A világháború után nyílt szívvel, de élesen figyelő szemekkel visszatértem az emberekhez és az írógépemhez. A későbbi ütések, mik egymás után jöttek, némán álltam. Magammal harcoltam és nem másokkal. Az-

Hafner Zoltán közlése. A Magyar Rádió hangfelvételei. Nyomtatásban most jelennek meg először.

után jöttek a máig is tartó betegségek, újabbakkal társulva. Ezek megtanítottak a még nagyobb lemondásra és türelemre, és időt adtak a nagyon hosszú tűnődésekre, nap mint nap. Ma már tudom, milyen viszonylagos az öröm és a bánat, a boldogság és a gyász. Most már nem csak a jelenben és a közelmúltban élek. Körülvesz az egész emberiség története is. Vezérfonalnak a művészeteket jelölhetem meg, sokkal inkább, mint a történetírást, mivel ez a kezdetek kezdetén még nem volt meg, mikor pedig már megvolt, tele volt jóhiszemű vagy tudatos ferdítésekkel. A jégkorszak falfestményei ugyanúgy, teljes pontossággal útba igazítanak, mint Picasso képei. Mit mondhatnék magamról? Fehér hajú, nehézkes, fáradt ember vagyok, akit még mozgásra készítet valamiféle furcsa kíváncsiság. Az emberi kapcsolatok és ezeknek az összetevői hevesen érdekelnek. Minden tett indítékát tudni szeretném, de jól tudom, a lélek veszélyes labirintus. Könnyű eltévedni benne, és Ariadné fonala ritkán van kéznél. Terveim nincsenek, csak reménykedem, mert remény és szeretet nélkül nem lehet élni.

(1973)

TOLDALAGI PÁL

Áprilisi kirándulás

Toldalagi Pál első nyomtatásban megjelent verse. Az Élet című folyóirat közölte 1934. április 15-én. Ez évben lehozta még a Pesti Napló, 1934. máj. 27-én, és az Új Magyar Líra antológia.

*Kétnapi út és mindenütt
a zöld az, ami szíven üt:
méreg-zöld, lány oliva-zöld
és fűtől zöld a barna föld.
Kétnapi út és április
kedvével szállunk most mi is,
mosolygunk, mint a kis virág,
fütyölünk, mint a víg diák
és ámulunk, mert szerteszét
szelíden hull alá az ég
lány kékje: kékes levegő
és minden percről-percre nő.
Hallani ágak halk neszét
és látni, mint feszíti szét
zöld polyáit a kankalin
s az ibolya mi angyalin
lengeti kis, lila fejét.
Ma sírni kéne: Jaj, be szép!
Be szép, hogy enyhe dombokon
már szárat hajt a lilium
s melengetőnk, a lenge fény
zenél, akár egy költemény;*

*s ha csókja cseng a lombokon,
 a lombokon, ha átoson
 ajkának üde illata:
 a zsenge lomb is zeng maga.
 Ma sírni kéne: Jaj be szép!
 Be szép a távol messzeség.
 Derengő fák és nagy hegyek
 verik fejükkal az eget
 és hallani, hogy a kolomp,
 mint teli méhkas egyre zsong
 és nincsen ember szerteszét,
 csak mi egyedül és a rét,
 az erdő, hegy és vad bozót
 s az égen felhők fátyla lóg.
 Ma minden szép és nyugtalan,
 mindennek kínzó vágya van;
 földből kibujnak a csigák,
 a kankalin s a gyöngyvirág,
 kőházakból az emberek
 elvágynak és a rengeteg
 hűs zöldjén ütnének tanyát,
 hol minden kedves s furcsa — tág—
 Városból jöttünk most mi is,
 városból szálltunk április
 vidám kedvével és e csend
 szívemben most is egyre cseng.*

Az ősz a kertbe lép

Vasárnapi Újság,
 1936. január 18.

*Most dús hajával eltakarja
 finom fejét és jön az est.
 Varjak hullnak piros avarba,
 s topognak benne örömezt.*

*Ajkad acélkék hangot hallat,
 majd némaságba vékonyul.
 Lassan s talán betegen ballag
 a sápadt hold, a vékony úr.*

*És ülünk: csöndes, büszke árnyak,
 és fogjuk egymás szép kezét.
 Hajunkba üveg-violát rak
 a megörült csend és a rét*

*kiábrándultan, eldobottan
zokog miként egy rossz cseléd.
Hízott gyümölcsök sora koppan
s az ősz sután kertünkbe lép.*

Árnyak

Irodalom—Tudomány,
1946, 4.

*A megbocsátó nők, az árvaák,
emlékeinkben élnek oly
szelíden, mint a jó apácák.
Az arcuk tiszta és komoly.*

*Suhogva jönnek, hogyha hívod
az egyiket, vagy másikat.
Megvigasztalnak és a sírod
fölé kiírják, hogy ki vagy.*

*Mert tudják ők, hogy eltemetted
örökre sajgó lelkedet
s csupán a húst, a lomha testet
sétáltatod a föld felett.*

*Mert tudják azt e tiszta árnyak,
sok szűzi és csodás alak,
hogy, jaj, te is csak pusztá árny vagy:
Önnönmagadnak árnya vagy.*

*A holdvilágos éjszakákon
a sóhajuk a légbe gyűl.
Te meg fülelsz a földi álom
karjában lélektelenül.*

Basa Viktor közlései.

Patmoszi napló

(részlet)

Lorand Gaspar (1925) magyar származású francia költő, író, műfordító. A hatvanas évek elején fedezte fel Patmosz szigetét, ahová azóta is rendszeresen visszajár. Az alábbi részlet *Camet de Patmos. Textes & Photographies de Lorand Gaspar*. (Cognac, Le Temps qu'il fait, 1991. 25-34.) című művéből való.

Spirosszal gyakran jártunk halászni a sziget délnyugati csücskébe, ahol a Yénoupa hegység meredek hegyfokot képez, s megannyi mondatvégi ponthoz hasonló, egyenetlen formájú sziklaszirtekkel folytatódik a tengerben, amelyek körül a mélyben a sziklás omladék titokzatos, a fürdőző számára veszélyt jelentő barlangokat és labirintusokat alkot. (A Yénoupa név valószínűleg Kynops, az ördögi varázsló nevéből származik, akit állítólag Szent János taszított le a sziklafalról Scala kikötőjénél, ahol nem is olyan régen még látni lehetett a hullámokból felbukkanó, megkövesült fejét, egy félelmetes sziklazátonyt, amelyet végül is az olaszok robbantottak fel a második világháború idején.) „Látod — mondta egyszer Spiros egy sziklára mutatva, amely a többinél kissé jobban kiemelkedett az ellentétes áramlatok miatt errefelé örökösen háborgó tengerből —, ott lakott évekig Théoktistos.” Túlzás volt azt állítani, hogy „lakott”, ugyanis én már többször is megpihentem azon a sziklán két fürdőzés között, ám semmiféle olyan vájatra vagy bemélyedésre nem akadtam, amely menedéket nyújthatott volna egy embernek.

Théoktistos: akit Isten formált meg. S azt mondják, valóban tekintélyes termete és erős testalkata volt. Történetét azokból az anekdotákból ismertem meg, amelyeket a halászok meséltek nekem, még jóval azelőtt, hogy más források után néztem volna. Thyatire-ből, a Jelenések könyvének olvasói számára ismerős kisázsiai városkából származott, valamikor a múlt század közepén szállt partra Patmoszon. Mielőtt még ezen a sziklán vert volna tanyát, amely teljesen megközelíthetatlenné válik, mihelyt komolyabb szél támad, egy Zaroi nevű, kevésbé elvadult helyet választott magának az északkeleti parton. Ott még elég közel volt Apollon remetelakához, talán mindössze egy órányi járásra déli irányban, ahol az öreg Makarios szerzetes meditált egy százéves fügefá alatt. Zaroiban Théoktistos a remeték szokásához híven hajlékot és kis kápolnát épített magának. Olajfákat ültetett, egy kevéske szőlőt. S néhány éves szorgos munkálkodás után a szőlője oly zamatos termést hozott, hogy belesápadtak irigységükbe a kambosi szőlősgazdák. „Pirasmon!” — „Kísértés!” — kiáltott fel akkor az aszkéta, mert hiszen mi más is lehetne félelmetesebb az általa választott nehéz úton, mint valamiféle jólét árnya? Rögtön elhatározta, hogy elhagyja szerény Édenét, s száműzte magát erre a sziklára, ahol még véletlenül sem teremhetett meg semmi. Egy halász vitt neki időnként ivóvizet és *paksimadiát*, kemencében szárított szeletelt árpakenyeret. Egyszer nyár közepén elfogyott a

vízkészlete, mert két-három hétig nem tudták megközelíteni menedékét a bárkák, miközben a nap csak egyre könyörtelenebbül sütött. Théoktistos szája teljesen kiszáradt, feje lázban égett, s alázatos szívvel várta a halált. Akkor egy pufók kis felhő tűnt fel a kérlelhetetlenül kék égen, s lágy vízzel töltötte meg a szikla repedéseit. Nem tudom, hogy egy újabb kísértés — ezúttal talán a csoda kísértése — elől akart-e menekülni, amikor elhagyta nem éppen barátságos sziklaszirtjét, s a Yénoupa hegység csúcsára költözött, ahol a patmosziak állítása szerint még ott dühöngött Kynops május bosszúálló szelleme. „Megyek, a saját barlangjában fogok megküzdeni vele!” — jelentette ki a szent ember. Csendes harcához egy délnyugati irányból a tenger fölé magasodó barlangban telepedett meg, s ásott magának egy ciszternát — ezúttal nem fog hiányt szenvedni vízben! Hajléka falába egy négyzet alakú ülőhelyet faragott, amely kissé hasonlított egyes mezo-potámiai uralkodók trónusára. Szinte magam előtt látom, amint ott ül egy örökkévalóságig, s szemben az éggel és a tengerrel a rózsafüzért morzsolgatja éjjel-nappal. Látogatói nem voltak, csak egy hozzá hasonlóan ott meghúzódott viperacsalád, s időnként egy-egy fiatal pásztor, akik még manapság is kihajtják nyájaikat a sziklás hegyekre, hol tavasszal dús fűcsomók sarjadnak. Főleg gyökerekkel táplálkozott, mint hajdanán egyes anakoréták Szíriában, akiket „növényevőknek” neveztek, s akikről Szent Efrém, e magányosok költője oly nagy egyszerűséggel mondja, hogy „a vadállatokkal legelnek, akárcsak a szarvasok”. Megöregedve Théoktistos beleegyezett abba, hogy egy kevésbé barátságatlan, a faluhoz közelebb fekvő *askétérion*ba vonuljon vissza, amely a Monostorhoz tartozott. Gyakran látták, amint félig megvakulva, térdig érő szakállával minden nap dél körül megjelent kezében egy csészényi tejjel, amit egy sziklarepedés mellé helyezett, s hangosan így szólt: „Hela Kakomira!” — „Gyere elő, Boldogtalan!” S néhány pillanat múlva „Kakomira”, egy jól megtermett sikló elő is bújott a résből, gondosan kinyalta a csészét, majd újra eltűnt. Az öregség közelebb hozta az emberekhez, s váratlan társakkal ajándékozta meg: az Apokalipszis szigete rábízta elmebetegeit. A falu lakói azt gondolták, hogy a nyugodt életmód egy imádságos, szentéletű ember mellett, a gyökerekkel és füvekkel való táplálkozás csak hasznukra válhat.

Az első években, amikor Patmosszal és lakóival ismerkedtem, élt még néhány aggastyán, akik személyesen is ismerték Théoktistost. Amphilochius apó, akinek lágy tekintete szinte elveszett a pátriárkákéra emlékeztető szakállának sűrűjében, egyike volt azoknak a fiatal pásztoroknak, akik időnként meglátogatták barlangjában a Yénoupa hegyen. Még emlékezett, Théoktistos megtiltotta neki, hogy bántsa a viperákat, ezeket a békés teremtményeket, akikkel ő teljes egyetértésben élt. Barba Nikita pedig ott volt, amikor meghalt, s megörökölte *komoskinijét*, a csomózott kötelet,

amit a remeték évszázadok óta felkötnek cellájuk plafonjára: napnyugtakor, amikor a fáradtság miatt az a veszély fenyegeti az aszkétát, hogy alábbhagy ébersége, hozzáköti magát, majd csomóról csomóra kapaszkodik, ekképpen küzd az álom ellen.

Néhány héttel halála előtt a betegségtől elgyötört Théoktistost átszállították az Apokalipszis barlangja felett található kolostor épületébe. Négy megtermett legény roskadozott a megtört test súlya alatt. Miután kilehelte lelkét, a szemtanúk állítása szerint, oly könnyűvé vált, akár egy száraz falevél. Tudjuk, milyen sok titokzatos átváltozásról számoltak már be a szentéletű emberek holttesteivel kapcsolatban, amelyek egyébként gyakran a várakozással ellentétesek, s még a legszilárdabb lelkeket is zavarba hozzák. Emlékezzünk csak a Zoszima sztarcé élettelen testéből áradó „kellemetlen illatra”. Kínában a Tang dinasztia idején még művészek holttestével is megtörtént efféle átalakulás, amely általában csak a szentekére jellemző. Igaz, a korabeli kínaiak számára a művészi tökély elválaszthatatlan volt az ugyanúgy figyelemre méltó belső lelki élettől. Wang l’Encre (Wang Mo), aki egyike volt a 8. századi kínai világ nagy vándorainak, kézzel és lábbal festett, miközben hatalmasakat nevetett és énekelt. Életrajzírója mondja, hogy nagyon különös módon, látszólag összefüggéstelen mozdulatokkal bánt az ecsettel — páratlan lavírozott festményei születtek. Csang Yen Youan *Híres festők évkönyve* című művében az áll, hogy amikor felemelték a koporsóját, oly könnyűnek találták, hogy azt hiteék, üres.

A múlt század végén egy amerikai utazó, William Edgar Geil kétszer is ellátogatott Patmoszra, s 1904-ben Londonban publikált egy könyvet, amelynek címe: *The isle that is called Patmos*. Mivel sokat hallott már Théoktistosról, a yankee mindenáron szeretett volna találkozni vele. Az anakoréta először hallani sem akart róla, ám végül beleegyezett, mondván, hogy nem lehet megtagadni a vendéglátást olyan valakitől, aki ilyen messziről jön. Lássuk Geil beszámolójának első sorait, amelyet a találkozóról írt: „A remete barátságosan fogadott. Öltözete engem kissé az éppen tüzet oltó tűzoltókéra emlékeztetett. Ez a mocskos öltözék volt az egyedüli ruházata. Szakállja és haja hosszú volt, arca finom és intelligens. Időnként különös fény villant meg a szemében, amely régmúlt napokról tanúskodott, amikor még ő is részt vett az evilági élet küzdelmeiben. Bevezetett házikójába, amely egyik oldalról egy romos iskola falához támaszkodott. Mindössze egy szobája volt, 9 láb hosszú és 8 láb széles. A mindent elárasztó halszag egy polipból áradt, amely egy deszkára volt felszegezve a plafon gerendázata alatt.”

Ma 1983. június 25-e van. A halászok és a vendéglősök még mindig úgy szárítják a polipokat, hogy falra, ajtóra vagy gerendára szegezik.

Ami az anakorétákat illeti: még ha az *anachorein* (visszahúzó-dás) vágya létezik is még, már egyáltalán nincs olyan hely ezen a kis szigeten, amely védve lenne a turisztikus-promocionalista fundamentalizmustól és a robbanómotorok zajától. Egyes napokon, amikor a légkalapácsoktól már nem csak a tengert nem hallom, vagy amit Despina kiált a belső udvarból, de már saját gondolataimat sem, azon kapom magam, hogy az elmélkedők újféle típusáról álmodozom, akiket még a legkisebb csendtől és üres tértől is rettegő civilizációnk termel majd ki magából, olyan emberekről, akiknek az idegrendszere teljesen védett lesz a zajártalmakkal és az örökös tolongással szemben, akik majd képesek lesznek a tao-ról vagy a transzfinit tőszámnevek összehasonlíthatóságáról elmélkedni tucatnyi zenegép ordítása közepette is.

Ám késő éjszaka szellő sem mozdul a levelek között, semmi sem visszhangzik a sziklás hegygerinceken. A tenger is egészen mozdulatlan olajos felszíne alatt, mégis érezni lehet, hogy lélegzik. Az első tétova csillag lassan aláhull a mélybe. Hallgatom finom csendülését a hatalmas távolságon át, majd hirtelen mégis oly közeli, hogy szinte megérinti a testet, s ott visszhangzik a gondolatban.

„...és egy fehér követ adok majd neki, a kövön új név van, amelyet senki más nem ért, csak aki megkapja.”

Bende József fordítása

A kékségről...

*Amikor észreveszed, hogy az élet rajtad felejtette kék lenyomatait;
meghatványozod a kékséget.
Magadra öntöd a tintatartódat.
Készségesen alámerülsz a kékségben.
Tintahalak úsznak el melletted
és menekülés közben sötét váladékot bocsátanak ki.
Vészhelyzet van!
A véralfutástól kéken
sötét gondolatfoltjaidban nem leled a kék madarat.
Kékvéred mégsem engedi,
hogy morzejeleket küldj a felszínre.
Színt vallani nem akarsz,
és ék sem tudsz lenni tintás alakok és kékharisnyák között.
Inkább egyedül kanalizod tintalevesed papírgaluskával.
Hasadással szaporodsz mint a kékmoszatok.*

A felnőttkorról...

*Kiegészítő hazugságok sminkelik arcodat.
Fáradt vagy.
Bedőlsz a vágyak ágyába.
Hajléktalan bizalmad melléd búj.
Kiehezett sejtelveid vacsorát kérnek.
A félelmed felszolgálja élelmét.
Él elméd betáplálja kinőtt tejfogadalmaidat.
Aggodalomra nincs okod.
A felnőttkor befogadott.*

Az örökbefogadásról...

(RÉ-nek ajánlva)

Ha azt mondom örökbefogadlak,
azt jelenti: a létembe kapcsoltalak örökre.
Örökre addig tart, míg nyomaink vannak az időben.
Időben vagyunk, amíg emlékeznek ránk.
Emlékezni arra lehet, akinek maradandó története van.
Története annak van, aki mer szeretni.
Szeretni annyi, mint felismerni a Mindenhatót.
Mindenható, kinek tekintetéből egy másik szempár is kilát.
Lát az, aki a szemfényvesztéstől nem vakul meg,
„mindössze” megretten.
A rettenetes ember soha semmit nem ad.
Adni az tud, kiben kész-ség van a jóra.
A jóra várni kell.
Aki vár, az hisz még valaki eljövételében.
Eljönni nem egyenlő az otthagynival.
Otthagyni azt lehet, aki befogadni képtelen.
A képtelen a képességek látszatát igyekszik fenntartani.
Akinak fenntartása van, nem adja olcsón a lelkét.
A lélek kikéri magának, ami neki jár.
Aki nem egyhelyben jár, az halad.
A haladás hálaadást érdemel.
Aki érdemel, annak kijut.
Ki jut el honnan hová, az önmagadtól függ.
Függ az, ki másokért is él.
Él, aki kezet nyújt az adósnak.
Adós, aki nem fizeti vissza a beléje fektetett bizalom kamatát.
Kamata annak van, ami jelent valamit.
A szívfájdalom jelent valamit: hiányt.
A folytonos hiányérzet önigazolódik.
(ÖN)gazolódni az tud, aki a gaztetteiért sem felel.
Felelni az után jó, ha megteremtettük a Teremtőt.
A teremtés egyszerű.
Egyszerűen lelket kell lehelni a másikba.
Valahogy így: „mert szeretlek, örökbefogadlak”.

Megtörténhet

*Még látok. Most jobban mint tegnap. Értem:
az embert kettős nyavalyája gyötri.
A sóvárgások magas láza testét;
lelkét állandó egyensúlytalanság.*

*Pokol. De ebből meg nem szabadulhat,
hacsak valaki a pártját nem fogja.
A próféta, aki minden szó nélkül
elébe jön, s bátorító mosollyal*

*kezét kezébe véve elvezérli
saját maga mögé, ahol még egykor
tisztán állt a zavartalan időben.*

*E csodatétel elemi erővel
hat rá; valaki ismét jó volt hozzá:
kifakadó sebeit bekötözte.*

Új világ érkezése

*Ha egyszer a titkot kikutathatnád,
rögtön újabb titok lépne helyébe,
hogy megmaradjon felsőbbrendűsége
és meg ne fejthesd, akárhogy akarnád.*

*Inkább forgasd ki a világ négy sarkát,
hogy a dolgok ködslűrű szövevénye
kitisztulhasson és az örök béke
jöhessen el, ahol angyalok tartják*

*kezükbén a törvényt, ahol magától
minden megváltozik, hiszen az ember
egymás testvére, ahol az igazság*

*közös kincs és a közös múlt nem vádol;
a fénybe ért lét fénylik és ezerszer
tündöklőbb mint fenn a kéklő magasság.*

Kölcsey és a váli beszéd

Született 1923-ban, irodalomtörténész. Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-francia szakán végezte. 1962-1988 között az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. 1968-tól az irodalomtudományok kandidátusa. Legutóbbi írását 2000. 6. számunkban közöltük.

1826-ban régi vágya teljesült Szemere Pálnak: legjobb barátjával, Kölcseyvel együtt megindíthatta folyóiratát, az *Élet és Literaturát*. Nem volt ez rendes folyóirat, inkább csak időnként egy-egy kötet, amikor volt elég közölnivaló s elég pénz nyomdára; 1833-ig öt kötet jelent meg, az utolsó *Muzáron* címmel. Kölcsey sokat írt bele, a szerkesztés (néha bohó) ötletei inkább Szemerétől valók.

Azt is ő találta ki, hogy a folyóirat közöljön műfaji példákat, kritikai elemzéssel. Az egyházi beszéd műfajával senki sem törődött, nem vették irodalomszámba, éppen ezért akarta ráirányítani a figyelmet Szemere. Küldött néhány katolikus prédikációt Kölcseynek (egy-kettő máig fennmaradt hagyatékában), és kritika írására kérte. Kölcsey nem zárkózott el: „Kérdésedre, édes Szemerém, ha Májernek Váiban mondott egyházi beszédét fel kelljen-e vened gyűjteményünkbe? nem lehet nem helybehagyólag felelnem.” A beszéd és a kritika az *Élet és Literatura* második kötetében jelent meg 1827-ben, de Kölcsey írásának dátuma 1825, úgy látszik tehát, hogy még a folyóirat tervezgetése idején készült.

A református Kölcsey nem ekkor ismerkedett először a katolikus egyházi irodalommal. Igaz, 1813. október 21-én még ezt írta Kazinczynak: „Én a keresztyének vallását egyedül az Evangéliumokból s Klopstocknak Messiásából ismerem.” De nem sok idő múlva már nagy erudícióval dolgozik vallásfilozófiai fejtegetéseiben (az eredményt majd az *Élet és Literatura* közli 1827-ben, *Hit, Remény, Szeretet* címmel), és tanulmányozza a régi magyar egyházi irodalmat. Csokonai ajánlotta íróársainak, hogy ne csak külföldi mintákat kövessenek, hanem „hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő prédikációkat, (...) akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait”. Kölcsey e tanács szellemében járt el: a régi papok könyveiben nem hitelveket keresett, hanem a nyelvújításban felhasználható szóalkotásokat.

Olvasmányairól levelei tájékoztatnak, sajnos, nagyon szűkmárván. Pázmány *Kalauza* 1814 vége felé a keze ügyébe került, de hetekig olvasatlan maradt. Úgy látszik, inkább Illyés András (1637-1712) prédikációit forgatta, és december 22-én ezzel a meglepő véleménnyel állt elő: Pázmányból „elég jegyezni való lesz, mert igen szép írónk, de mégis Illyéssel nem mérkőzhetik.” Pázmány írásművészetét minden kor és minden vélemény a csúcsra helyezi, versenytárs nélkül; Kölcsey ekkorát tévedett volna? Persze kellene tudni, mit mivel hasonlított össze. Ha Pázmánytól

csak a *Kalauzt* olvasta, prédikációit pedig nem (sosem említi őket), rangsoroló ítélete érthetőbbé válik. Elvégre a *Kalauz*, akár milyen bámulatos logikai építmény, bármilyen nagyszerű érvelőgép, gyakran száraz stílusával, mérföldes latin szövegrészeknek lefordíthatatlan sokaságával nem áll a magyar próza főhelyén; Illyés András prédikációs kötetei viszont egy életszerűbb műfaj elsőrendű példái, duzzadnak az irodalomtól, s nem vall rossz ízlésre, ha valaki nagyobb értéket tulajdonít nekik, mint a *Kalauznak*. Ámde azt is meg kell kérdezni: Illyés Andrásnak melyik könyvét olvasta, s tartotta ily nagyra Kölcsey? Talán csak nem azt, amelyben Illyés András szinte kivétel nélkül Pázmány-beszédeket tett közzé mint sajátjait, az igazi szerző nevét elhallgatva? (*Meg rövidítettet Ige*, Bécs, 1696.) Nem bizonyítható, hogy ez történt, de ha igen, akkor Kölcsey megtréfáltatott: tudta nélkül Pázmány prédikációit helyezte Pázmány *Kalauza* fölébe. S ebben bizony igaza volt.

1813-1814: ez idő tájt alakul véglegessé a huszonhárom-huszonnégy éves Kölcsey irodalmi jelleme. Immár olvas görögül is; biztos ízléssel jelöli ki irodalmi firmamentuma állócsillagait (Homérosz, Goethe, Shakespeare); írói levelezése Döbrentéivel az önismeret vallomásainak és a tudós esztétikai ítélkezésnek remekműve. (Megjelent az *Élet és Literaturában*, 1827.) Az érett gondolkodású Kölcsey gyorsan eligazodott egyházi olvasmányain. „Kár, hogy ezen két írónkra nézve is — írja Pázmányról és Illyés Andrásról — azt kell kiáltoznunk, amit Lucret mond: *tantum religio* etc.” A vallás jelenlétét az irodalomban nemcsak Lucretius sokallta, hanem Bessenyei is: régi literatúránk csupa szentírás-magyarázat meg „lelki dolgok melyekbe világosság, poétaság nincsen”. Kölcsey tehát járt úton halad, amikor elégedetlenkedik az egyházi irodalommal, de nem tagadja minden érdemét, mint Bessenyei, hanem új — mondhatni nemzeti — terepen látta, mint a nyelvújítás nagy ügyének előkészítőjét. „Amit Kazinczy csinál, azt nem Báróczi csinálta legegység; hanem csinálták minden régebbi íróink, mint Illyés (András) püspök, Molnár Albert, Zrínyi, Gyöngyösi István...” Honnét kell venni a neologizmusokat? „Onnan, ahonnan Illyés, Tinódi s számtalanok a magokéit vették: a nyelv természetéből.”

Szemere Pál jól választott, amikor a váli beszédet ajánlotta barátja figyelmébe. Májer József (1785-1834) székesfehérvári plébános, majd kanonok, jóhírű igehirdető volt, gyakran hívták meg a környék templomaiba vendégszónoknak, vasárnapi beszédeit sikerült három kötetben kiadnia (1823-1824).

A váli beszéd Mária mennybemenetelének ünnepén hangzott el, „azon szempillantásokról, melyekben magát az ember mintegy mennyben lenni érezi”. Érdemes egy kicsit közelebbről szemügyre venni, mivel Kölcsey óta az irodalomtörténet egyáltalán nem foglalkozott vele.

Májer József munkássága a hitszónoklat hanyatló korszakára esik. Abból, ami a régi nagyok prédikációit irodalommal tette, im-

már kevés marad: a hermeneutikus magyarázatok költői szépsége eltűnik, a leleményes metafora-sorok megkopnak, a retorika változatos mesterfogásai helyett egy-két rutinművet ismétlődik minduntalan, Alexovics Vazulnál az *ubi sunt* formula, Májer Józsefnél a triadikus szerkesztés.

„Isten az ő kedveseinek szenvedéseit nem hagyja áldás nélkül.” Példa rá „édes hazánknak Nagyasszonya”, akit a Mindenható már itt a földön mennyei boldogsággal jutalmazott. Három ízben is: isteni gyermeke fogantatásakor; amikor az elkóborolt Jézust megtalálta a templomban; az üres koporsónál, a Megváltó feltámadásának hajnalán. Hasonló örömekben részesülhetnek a jámborok, kik a Hit, Remény és a Szeretet erényeivel bővelkednek. „Mert ezen három, égből szakadt jóságok nemcsak egyéb jóságoknak, hanem, amaz örömeknek is szülő anyjak, mivel mennél elevenebb a Hit, mennél bizodalmasabb a Reménység, mennél lángolóbb a Szeretet, annál gyakortábbak a szempillantások, melyek velünk az angyalok boldogságát éreztetik.” Mint ebből az idézetből is kiviláglik, a hármass szerkezetet szóismétlés („mennél”) nyomatékosítja. Máskor — nem ritkán — a szerkezet triásza többszörössé terjeszkedik: „Ah, ha elgondoljuk /1/ a terheket, melyek keresztény kötelességeinket nehezítik, /2/ a gátokat, melyek jámborabb igyekezetinkkel ellenkeznek, /3/ az áldozatokat, melyeket tőlünk hivatalunk kíván, /4/ az örömeket, melyektől tartózkodnunk, /5/ s a keserűségeket, melyeket szenvednünk kell!... ha, mondom, ezeket elgondoljuk, szintén ohajtjuk a szempillantásokat, melyek vélünk sérelminket felejtessek, és a jutalomra mutassanak, melyet állhatatosságunk érdemel...” Olykor az arányossá formált szerkezetben metaforák jelennek meg: a mennyei öröm pillanatai „mintegy követek, melyeket a jövőendő küld, hogy fáradságunk jutalmas kimenetelével biztassa iparkodásunkat; mintegy *bizonyságok*, melyek hitelt tesznek, hogy szebb, jobb örökség vagyon számunkra eltéve, mint amelly bennünket csak a sírig boldogíthat. Ezek ama *határok*, melyeken a föld az eget megérinti; melyek a lélekkel mennyei származását szemléltetik; ezek ama *titkok*, melyekben a por az Istennel egyesül az üdő és az örökkévalóság megölelik egymást; a halál elejti győzedelmét; a halhatatlanságot közel lenni érzi a halandóság; és az ember örömekbe szeret, melyek véle nemcsak minden szorongatásit felejtetik, hanem egyszersmind új életre támasztják reménységét...” A metaforákra a mellékmondatok állítmányaiból pazar igei szekvencia épült — ritka bravúr a hanyatló korszakban. Az ilyenek vívták ki Kölcsey elismerését.

Nem fukarkodik a dicsérrettel: „nemes popularitásu nyelv”, „szép könnyűségű előadás”, „szelíd, de férfias hevület heveskedő csapongás nélkül”, „sebes folyam felesleges áradozás nélkül”, „nyugalommal egybekapcsolt erő”, „művészi kezét és philologiai tudományt bizonyító kidolgozás” — és idézi a beszéd néhány

passzusát, mely különösen megtetszett neki, leginkább bizonyára ez a szép, hosszú, többszörösen triadikus szöveg-dallam: „Akarjuk, ne akarjuk, mi is fontolódunk a jövődőről. Kérdezzük az elementumokat, ha egész valóságunkat felemésztik-e? Kérdezzük a sirt, ha minden reménységünket elnyeli-e? Kérdezzük a természetet, ha olyan-e az élet, mint a pára, mely csak üdeig látszó és hamar szellővé enyészik, vagy mint az árnyék, mely eltűnik nyomdok nélkül? Oh ha ekkor az ész csak bizonytalansággal, a tavasz csak hasonlatossággal, a csillagos ég csak kecsegtető reménységgel felel; minő kíváncsú szívünknek ama szempillantás, mely érezteti velünk, hogy nem, nem földi származásu bennünk a lélek; hogy az annak lehelle, ki mindeneket alkotott; hogy fölüléli a testet, és majd belőle halhatatlanságának szárnyára kél.” *Pára, szellő, árnyék*: ezek a szavak jó ismerősei Kölcsénynek, a *Vanitatum vanitas* képzetköréből valók. A *pára* szót kétszer is leírta a versben, először mint a világi „pompa s ék” metaforáját, s ez egybevág Májer József gondolatával, de másodszor a *pára* a „hit s remény” hiábavalóságára utal, s ezzel Kölcsény messze kerül a váli beszéd mondanivalójától.

Nem is akar tovább elidőzni ott. Miután leszögezte, hogy „a szépművészségnek azon ága, mely a religio érzését melegen tartani s így az erkölcs útját kellemesebbé, a társasági egybekötötést szorosabbá tenni törekszik” (vagyis az egyházi ékesszólás), fő polcot érdemel az esztétikum tartományában, arról értekezik, hogy bár hallhatnánk kitűnő orátorokat törvényszéki, megyei, országgyűlési tárgyakról is! (E hármas ideált ő maga fogja megvalósítani.) Miután pedig leróta tiszteletkörét a papi szónok előtt, most már beszélhet arról, ami neki a legfontosabb: a nemzeti (világi) irodalomról.

A nemzeti szellem nem volt idegen Májer József számára sem. 1821-ben szép beszédet adott ki Szent István királyról. Ebben azt a kérdést teszi föl: minek „köszönheti a magyar, hogy a nemzetek sorában még most is dicsőséges helye legyen?” Természetesen Szent Istvánnak és keresztény hitének; ez a hit azonban nemcsak lelki javakat szerzett népének, hanem az európai nemzetek közösségébe való beilleszkedését és anyagi boldogulását is eszközölte. „...az ő hite szelédítette hozzánk a tudományokat (...); az ő hite palástja alatt találták oltalmokat a jövevények, kik elszaporítván közöttünk a hasznos mesterségeket, szükségünk kielégítésének új segedelmet, a keresetnek új utat, az ország jövedelmének új forrást nyitottak; (...) az ő hite dajkálta közöttünk a szeretetet, hogy a Magyar Birodalomnak különféle népei, úgymint azon egy trónusnak hívei, azon egy hazának magzati, azon egy közjónak örökösi, egymáshoz kölcsönös segedelemmel lenni, egymásért élni vagy halni készek legyenek; szóval: az ő hite áldása, hogy az ország hazává lett.”

Kölcsény és Májer József életútja egy ponton találkozott: 1832-től mind a ketten országgyűlési követek Pozsonyban. Két szónok, a politikus literátor és a pap. Vajon elbeszélgettek egymással?

LUKÁCS ÁGOTA

Lovas Ilonával

Lovas Ilona képzőművész a Magyar Iparművészeti Főiskola textil szakán diplomázott. Az 1970-es évek végétől számos egyéni és csoportos kiállításon vett részt, többek között Budapesten, Székesfehérváron, Szombathelyen, Pécsen, Bécsben, Grazban, Rómában, Bukarestben, Lódzban, Bayreuthban, New York-ban. Elnyert több alkotói ösztöndíjat (Bonn, Umbertide, Róma), 1993-ban Ferenczy Noémi-, 1998-ban HUNGART-díjat kapott.

Legutóbb a Fészek Galériában nyílt kiállításod, ahová Berhidi Máriaival közösen készítettetek erőteljes, szikár installációt. Mit szeretnél, ha a látogató észrevenne, megérezne ezen a kiállításon? Általában alkotás közben szoktál gondolni a nézőre?

Többször nem. Nem az motivál elsősorban, hogy mit fognak szólni az emberek. Munka közben gyakran úgy érzem, hogy ebből majd semmit nem fognak fel a nézők. Félelmem azonban nem szorított beígazolódnival, kapok visszajelzéseket, s akár pozitívak, akár negatívak, mindenképpen jó, ha egy kiállításhoz egyáltalán reagál a látogató, és nem azzal megy el, hogy „ez is megvolt, ki lehet pipálni”. A Fészek Galéria-beli kiállításhoz viszont nagyon is gondoltunk a nézőre, határozott célunk volt, hogy az installáció megdöbbenítse az embereket. Berhidi Marival úgy éreztük, annyira elszennyeződött minden, a városunk, az életünk, a gondolataink, mindaz, ami-ben élünk, hogy ezt erőteljes formában kell bemutatni. Talán már ordítani kellene, hogy rádöbbenjünk arra, hogy nem mehet így tovább, hogy meg kell változnunk mindnyájunknak belülről, jobbak-ká kell lennünk, és önzésünket háttérbe szorítva figyelniük kell a mellettünk állókra is. Ennél a kiállításhoz az is fontos volt, hogy ne áttételesen, hanem egészen egyértelműen beszéljünk ezekről a dolgokról. Az installáció minden eleme az, aminek látszik — a csupasz hal-bőrök, a fémkád s a belesüllyesztett halkosár is igazi, nem imitáció. Ezáltal mindenkiben azonnal asszociációkat ébreszt és jelentéseket közvetít. Úgy éreztük, hogy közvetlen kell reagálni mindarra a pusztulásra, ami ma Magyarországon a természetben, az emberekben, bel-sőnkben történik. Ehhez megdöbbentő hatású, erős jeleket kerestünk.

Beszélnél pályád alakulásáról? Hogyan kerültél az Iparművészeti Főiskolára? Később hogyan távolodtál el a hagyományos textilművészettől?

Gyermekkoromban nemigen tudtam, hogy mi szeretnék lenni. Többféle foglalkozásra is gondoltam, miközben az általános iskolai rajztanárom — egyben osztályfőnököm —, valamint szüleim biztatására egyre többet foglalkoztam festéssel, rajzolással, s ez adott annyi önbizalmat, hogy egy kis kitérő után végül is az Iparművészeti Főiskolára kerültem. Itt 1974-ben végeztem textil szakon, pontosabban mint szövottanyag tervező. Akkor fontosnak éreztem, hogy gyárba menjek dolgozni, hogy sokak számára hozzáférhető anyagok tervezésével foglalkozzam. Így kerültem a Bajai Finomposztóba, ahol azonban hamarosan kiderült, hogy az akkori és ottani

körülmények között egy tervezőnek igen kicsi lehetősége van változtatni a gyárból kikerülő anyagokon. A termékek milyensége legfőképp a felhasznált alapanyagoktól, a feldolgozás minőségétől, no meg a kereskedők ízlésvilágától függött. Így két éves sikertelenség után ipari tevékenységem véget ért. Volt még néhány próbálkozásom az alkalmazott textil területén, szőnyeget és lakástextileket terveztem. Mindezzel egy időben részt vettem az éppen akkor, 1975-ben alakuló Velemi Textilművészeti Alkotóműhely munkájában. Itt a textilművészet határait feszegető kísérletezés, műhelymunka folyt. A „textilnyelv” a kötöttségek felszámolása révén alkalmas lett olyan gondolatok hordozására, amelyek a hagyományos kategóriák szerint csak a képzőművészetben voltak lehetségesek, vagy még ott sem, a kultúrpolitikai vezetés miatt. Az iparművészetre nem terjedtek ki a tiltások, így minden ellenőrzés nélkül dolgozhattunk. A velemi műhely impulzusai adták az első lökést ahhoz, hogy elszakadjak a hagyományosan értelmezett textiltől, és a képzőművészet felé induljak. Minden adva volt — nekem csak a sorsra kellett hagyatkoznom.

Az idők során sokat változott a művészetről s saját feladatodról való elképzelésed?

Nagy elképzelésekben nem, de részleteiben azért mindig változott. Legalábbis bízom benne, hogy fokozatosan kikristályosodik az ember igazán járható útja. Globálisan ugyanakkor nem változott a művészetfelfogásom, mindig az általánosabb, örök érvényű igazságok érdekelték, azokat kerestem. Fogalmazhatok úgy is, hogy művészetem az istenkeresés egy formája.

Istenkeresésed, hited formálódása végigkövethető, kitapintható művészeted alakulásában?

Igen, ez abszolút tetten érhető. Talán egyszer végig is kellene gondolnom e szempontból a művészi utamat. Katolikus neveltetésben részesültem, és ez mindig is befolyásolt, mondhatnám többé-kevésbé kordában tartott. A hovatartozás valamilyen szinten jelen volt az életemben, de az elhatározásom, hogy ezt a munkáimban tudatosan is kifejezzem, csak később jött, talán a Stáció N^o1 installációmnál, amit Kőszegen állítottam ki 1984-ben. Akkortájt ébredtem rá arra, hogy mi a dolgom a világban, arra, hogy az Úristenhez való közeledés igenis életre szóló program. Válaszúthoz értem akkor, meg kellett találnom a művészetben az általam járható utat. Nem láttam még világosan, kérdés volt még számomra, hogy a zsidó-keresztény kultúrában létezik-e továbblépés, s ha igen, hogyan. Sokat hangoztatják, hogy vége a keresztény kultúrának, valami más fog következni. Az ember művészként önkéntelenül is állandóan találkozik ezzel a kérdéssel. Be kell vallanom, hogy voltak korszakaim, amikor erősen gondolkodtam azon, hogyan tovább, s ez már megingásnak számított. Világossá vált azután számomra, hogy igenis van tovább. Ekkor készítettem el a Stáció N^o1-et, egy hét papírtáblából álló munkát, ahol hat álló panel mellett a hetedik a földön feküdt, amibe búzát ültettem és a búza a kiállítás alatt kinőtt.

A kortárs művészet alkotómódszereivel, anyagaival élsz. Természetesen teszed ezt, vagy tudatos törekvésed is, hogy időtálló értékekről a kortárs művészet nyelvén beszélj?

A keresztény hagyomány megemlékezik egy különleges textilalkotásról. Ez a Veronika kendője, a vera icon, 'igaz képmás', amin megmutatja arcát az Isten. A kendő így a legfőbb jó, igaz és szép hordozójává vált. Ezt az átlényegülést keresed az anyagokban?

Ebben a Szentatya rámutat arra, hogy minden ember Istentől kapott feladata az, hogy alkotó emberré váljon. Az embernek úgy kell saját magát és környezetét alakítania, mint a művésznek az anyagot. Segít az egyik a másikban?

Is-is. Nem tudok nem a kor nyelvén beszélni, hiszen az én látásom is a mában gyökerezik. Én is azt találom izgalmasnak, nekem is az tetszik, amit mai eszközökkel fejeznek ki. Attól még gyönyörűnek találhatok egy régi festményt, de más az az élmény és öröm, amit például egy minimalista művel való találkozás nyújt. Ugyanakkor tudatosan is törekszem arra, hogy olyan módszereket, olyan vizuális nyelvet találjak, amely a mában gyökerezik, a máról szól, és nem túlságosan agyonhasznált nyelvezet. Világos persze, hogy csak azokkal az eszközökkel tudok élni, amelyek között élek, amelyek a fejemben vannak. Nem arról van szó, hogy valami zseniálisan újat tudok kitalálni, inkább arról, hogy mindig kicsit előre jussak, rátalálva általam korábban még nem ismert dolgokra. Az ismertetket megpróbálom kicsit elfelejteni, és valami újat kitalálni. Pontosabban nem is kitalálni, hanem várni arra a kegyelemre, hogy eszembe jusson az eszköz, amellyel vizuálisan megvalósíthatom azt az érzést, gondolatot, ami megvan bennem, csak még nem tudom kifejezni. Bármiről is szólnak a munkáim, témától függetlenül mindig törekszem arra, hogy bennük az isteni rend jelenvalóvá váljék.

Hát igen, keresem, de hogy mennyire sikerül, azt nem tudom. A szép az igaz, még akkor is, ha a szép ma nem úgy mutatkozik meg, ahogy régebbi korokban. Csak az igazság tud szép lenni, még akkor is, ha az igazság fájó, és az embert nem kellemes érzésekkel tölti el. A szép vizuálisan tágas terület, hiszen mindenben megtalálhatjuk a szépet. Megtalálhatjuk akár egy rozsdafoltos vaslemezben is. De szép az is, ha valami ismeretlenbe belehatolunk. Elemmentaris ereje van annak, amikor az ember megsejt valamit egy addig ismeretlen misztériumból. Ha egy alkotásban kísérlet történik erre, vagy talán sikerül is, akkor azt már szépnek találom, mert más síkra került általa. Nyilván nem úgy szép, mint egy reneszánsz festmény, de ugyanaz a misztikus élmény megtalálható benne még akkor is, ha nem a művészeti aurához illő és megszokott anyagokból készült, hanem olyanokból, amelyek nem emelkednek fel a nagy művészethez. Ha az ember ezt észre tudja venni, akkor az is tökéletesen szép, hiszen az is egy igazság. Nagyon szépen megfogalmazza ezt II. János Pál pápa a művészekhez írt levelében.

Nagyon segít. Erősen hiszem, hogy az Úristen az ő képére teremtett minket, és hogy nekünk is lehetőséget adott a kreációra. A meghosszabbított keze vagyunk, amellyel arra használ minket, hogy a teremtett világból valami újat alkossunk. Kötelességünk ez még akkor is, ha nehezünkre esik vagy lemondásokkal jár, hiszen ez az emberi építkezés útja. Ami a művészi alkotást illeti, az igazi kínlás nem maga a fizikai munka, amit jó csinálni és elfáradni benne, hanem a kételkedés, hogy egyáltalán jó-e, amit csinálok. Meg az, hogy eszembe jusson valami, ami túlhaladja a meglévőt, vagy hozzáad valami újat.

Nehezen alkotsz? Milyen úton jutsz el a kész műlig?

Nagyon nehezen tudok hozzáfogni bármihez is. Kell egy erősebb motiváció és biztatás, mint például egy kiállítás-felkérés, vagy magamnak kiírt határidők ahhoz, hogy elkezdjek dolgozni. Különbösen csak halogatom a munkát, lusta is vagyok, meg azt gondolom, hogy vannak fontosabb dolgok, amiket meg kell csinálnom. Először lélekben készülök fel, majd megfogalmazom, leírom magamnak azt, hogy mi az értelme a munkámnak és mit szeretnék vele elérni. Hozzá is olvasok, és lejegyzem azokat a gondolatokat, amelyeket különösen fontosnak tartok. Nem kész dolgozatok ezek, hanem kis jegyzetek, amelyeket visszamenőleg is elő szoktam keresni. Legtöbbször ugyanarról szólnak, csak éppen kicsit más megfogalmazásban, vagy kiegészítve még valamivel. Azután nagyon sokat kínlódom, hogy valami sikerüljön belőlük. Amikor látom az irányt, amerre el kell mozdulnom, akkor állandóan azzal foglalkozom, a nap minden órájában valahogy motoszkál bennem, és azután egyszerűen csak kialakul, hogy mit kell csinálnom. Elkezdek dolgozni, és az eredeti elképzelés munka közben is alakul. Erősen beleszól az anyag is, hiszen a vele való bánásnak is vannak nehézségei. Így újabb szempontokat vehetek észre, ezek azután motiválnak, és esetleg másfelé is visznek.

Munkáidban misztériumokat próbálsz kifejezni. Amíg a megvalósítás módján töprengsz, közelebb is kerülsz egy-egy misztériumhoz, megmutat az magából valami újat a munkád során?

Igen, ezek a legjobb időszakok. Ellentmondok magamnak itt, hisz az előbb mondtam, hogy milyen nehéz. De minden nehézségével együtt nagyon jó egy-egy ilyen felkészülési időszak. Megpróbálok sokkal egyszerűbben élni, csak a munkára és Istenre gondolni, ami által már közelebb is kerültem hozzá. Többet imádkozom, így egyre mélyebben tudok belekerülni az Ő körébe. Ez oda-vissza folyamat. Miután tudom, hogy Isten segítségével nélkül sehol sem lennék, ezáltal jobban megérzem az Ő kegyelmét, amellyel megajándékoz. A munka során egyre jobban megtapasztalom az Ő szeretetét és azt a megnyugtató érzést, hogy benne bízva minden rendben lesz, elkészül a mű.

Türelem, odafigyelés, várakozás szükséges ahhoz, hogy a műalkotás megszólaljon, élményt adhasson. A befogadónak a megtapasztaláshoz olyasféle elcsendesedésre, belső csendre van szüksége, mint a hívőnek az imádsághoz. A művészet, a művészeti nevelés hozzásegítheti az embert az elcsendesedéshez, a szemlélődéshez?

A megállás, a csend szükséges ahhoz, hogy megtapasztaljuk az Úr jelenlétét. Ugyanez érvényes egy műalkotásra is, szükséges az, hogy az ember odafigyeljen, hogy megálljon mellette, még akkor is, ha az teljesen érthető vagy minden egyértelmű benne. De ilyen talán soha sincsen, ha minden egyértelműnek tűnik egy műben, akkor talán nem vesszük észre azt a kis titkot, amit észrevehetnénk, ha kevésbé sietnénk. Meg kell állnunk ahhoz, hogy észrevegyük a titkot, amitől jó a mű. A mai művészetnél az embernek — még ha ismeri is eszköztárát — sokkal több időre van szüksége ahhoz, hogy otthonosan mozogjon benne, és a művekből eljusson hozzá mindaz az információ, amire szüksége lehet. A jó művészet segítheti az embert abban, hogy ha csak egy hajszállal is, de jó irányban mozduljon előre a saját életében és a világban. Művészet és ima párhuzama nagyon érdekes kérdés. Talán a művészetre nevelés közelebb hozhatja az embereket ahhoz, hogy Istenre is jobban odafigyeljenek.

gyeljenek, hiszen ugyanazzal a módszerrel, a megállással és odafigyeléssel közelebb hozható ember és Isten.

A mai művészet nem könnyen tárja fel magát, egészen szűk az a kör, akik tájékozódni tudnak benne és értik, élvezik a kortárs művészetet.

Igen, ez teljesen igaz. A kiállításokra csakugyan szinte ugyanazok jönnek el mindig, lényegében csak a szakma. Igaz, nálunk múzeumokba is kevesen járnak. Gazdagabb országokban azért ez másképpen van, ott sorba is állnak egy-egy kiállítás előtt. Itthon ma az embereknek olyan komoly megterhelés saját maguk elartatása, hogy gondolom, már nem fér bele többlet. Azután meg a sok vizuális szenny, amit látunk, még távolabb visz attól, hogy megértsük a művészetet, hiszen az energiát igényel, míg a felszínes képek azonnal hatnak és nem kell velük külön foglalkozni.

Az alkotás a — hívő vagy nem hívő — művészt is közelebb terelheti az Istenhez?

A művészet biztosan segíti az embert egy mélyebb megismerés felé. Miközben egyre mélyebbre ásunk, rájövünk, hogy mily véges a tudásunk, s az életünk, és ez a felismerés biztos, hogy közelebb visz az Istenhez. Mindegy, hogy hívők vagy nem hívők vagyunk, a kegyelem áradhat mindenkire. Lehet, hogy sokkal nagyobb kegyelemben van része egy nem hívő művésznek, és zseniális munkákat hoz létre, amelyek az isteni szépséget felsőfokon tudják közvetíteni. Léteznek azután rossz szellemiségű munkák is, hiszen egy művet belülről nemcsak a jó, de a rossz is fűtheti.

Létrehozható nagy mű a rosszból is?

Feltétlen. Sőt, ennek igazán szemtanúi vagyunk most. S az ilyen műveknek, amelyek lehetnek igazán izgalmas, profi munkák, nagyon nagy a hatósugaruk, erejük. Fontos, hogy az ember tudja, hogy mi áll egy mű háttérében, milyen szellemiségű az. Igen nehéz azonban a tájékozódás. Nem biztos, hogy ennek a megkülönböztető képességnek a birtokában vagyok, de a nagyon durva dolgokat, például egy mű taszítását azért észreveszem.

Néhány éve egy külföldi tudományos lapban megjelent egy cikk, amiről a szerzője utóbb bevallotta, hogy tudományos zsargonja és gondolatpaneljei mögött valójában nincsen tartalom, az egészet viccnek szánta. Hasonló blöfföt ma a tudományhoz hasonlóan a művészet is lehetővé tesz.

Biztos van ilyen, bár én nem ismerek olyan művészt, aki szándékosan csinálna ilyet. Egyébként az még tetszene, a megtévesztés lehetőségére való tudatos rájátszást tudnám értékelni. De azt nem gondolnám, hogy valaki nem játékból blöfföl. Úgy képezem, hogy bármit is alkot valaki, azt azzal az igénnyel teszi, hogy valami jót csináljon. Van rengeteg blöff, tudom, de nem hinném, hogy amikor egy művész kiad valamit a kezéből, azt ne komolyan és jó szándékkal tegye. Pontosabban teheti rossz szándékkal is, a gonosz is vezérelheti, de az megint máshova tartozik.

Tudnál említeni néhány olyan műalkotást, ami különösen nagy hatással volt rád és a képe élénken él benned?

Kounellis egy munkája jut eszembe, amelyről azt gondoltam, hogy milyen kár, hogy nem én csináltam meg, mert bennem is összeállt valami hasonló. Olvastam valahol, hogy azt érezzük igazán magunkénak, amelyről az a benyomásunk, hogy mi is kitalálhattuk volna. Nekem például Kounellis 1988-ban készült munkája volt ilyen, ami a Műcsarnok *Metszéspontok* című kiállításán volt látható 1991-ben. Hatalmas méretű alkotás, ahol csupa fém volt a falra erősítve: rézsútosan felfelé emelkedő acéllemezek, óriási keresztpántokkal egymáshoz és a falhoz rögzítve. Az egész nagyon robusztus volt, tele erővel, és elementáris erővel hatott rám. Egy másik ilyen nagy élményem Botticelli Firenzében látható *Primavera* című képén Flóra alakja. Talán azért is volt rám olyan nagy hatással, mert az első nyugati utam alkalmával láttam, s ehhez az olaszországi úthoz sok élmény fűződik. Botticelli képét a művészettörténet ugyan nem sorolja a legkiválóbb alkotások közé, de nekem fantasztikus szépséget jelentett. Mitől gyönyörű valami? Hogy nem tudja az ember teljesen megfejteti az erejét, hogy nem tudja teljesen leképezni szóban a jelentését. A vizuális nyelv ugyan megtanulható, de ha tudjuk is azt, hogy például az elemek milyen arányaival, elrendezésével milyen hatásokat érhetünk el, akkor sem tudjuk megfejteti, hogy mitől igazán jó és nagy hatású egy mű. Mindig van egy megfejtetlen tartomány abban, ami igazán jó.

PETER BROWN: AZ EURÓPAI KERESZTÉNYSÉG KIALAKULÁSA

Peter Brown-nak, a Princeton University történészprofesszorának könyve az *Európa születése* című sorozatban jelent meg, mely hat európai könyvkiadó közös vállalkozása. A sorozat arra tesz kísérletet, hogy megértesse az olvasóval földrészüink egységtörekvéseit, belső viszályait, konfliktusait, ezzel is némiképp bepillantást engedve a jövő lehetséges történeisébe. A könyvsorozat főszerkesztője a híres francia tudós, Jacques Le Goff, komoly garancia arra, hogy e kísérlet jól sikerüljön.

Európa és a kereszténység, kereszténység és a pogányság — ezek a legtöbbet érintett témák. Az antik világ hanyatlása és a leendő (középkori) kereszténység kialakulása, megszilárdulása bontakozik ki lépésről lépésre, széles panorámáját nyújtva ezzel az európai történelem valószínűleg egyik legérdekesebb korszakának. A könyv elején (Kr. u. 200) még bátortalanok az új vallás lépései, s a régi világnak az agóniája olyan erős még, hogy képes nagyobb sebeket ejteni a kereszténység gyengébb részein (például a keresztényüldözések). Alig háromszáz oldallal később, ahol az első millennium korszakát mutatja be a könyv, azonban már egy győzedelmes vallás, és egy csúcspontját élő új világ köszön vissza a lapokról az olvasónak, ahol a határok már lezáródtak és keresztény államokban keresztény népek kormányzását, keresztény uralkodók gyakorolják. Brown többször visszatér híres katolikus szentekre (Szent Ágoston, Szent Márton, Remete Szent Antal, Szent Germanus, Szent Bonifác) és nagy hangsúlyt helyez cselekedeteikre, idézve a róluk szóló, hiteles írott forrásokat. Hittérítő munkájuk sikerességét a könyv írója elsősorban abban látja, hogy a térítésre váró nép számára „a kereszténységhez való megtérés mindenekelőtt azt jelentette, hogy megtértek a helyreállított Római Birodalom, csaknem isteni felségéhez, amelyet a kereszténység Egyetlen Istene szilárdított meg és védelmezett”. Figyelemre méltó Peter Brown azon feltevése is, hogy kereszténynek lenni a késő antik világban, de még inkább a 6-9. században, előkelőséget jelentett, s az elsősorban városban élő hívő keresztény polgárok számára nem volt annyira fontos a falusiak (*rustici* vagy *pagani*) megtérítése, akik „ősdi” rítusok-

ban, hitelét veszített babonákban (*superstitio*) hittek továbbra is. A könyv szerzője szerint idővel a falusiak kerestek alkalmat arra, hogy megtérjenek — beleolvastva a maguk kereszténységébe nagyon sok olyan rítust, amelyek a történelem előtti időkben gyökereztek, s amelyek a keresztény vallás gyors „beágyazódását” segítették elő a nagyobb tömegek számára. A megtért keresztény népek (például az írek és a britek) még így is azt gondolták, hogy „a kereszténység túlságosan értékes dolog ahhoz, hogy a barbárokra pazarolják...”.

A könyv legnagyobb erénye valószínűleg az, hogy sok témát új megvilágításba helyez, ezzel mintegy hangsúlyozva is, hogy az nem veszítheti el sohasem az aktualitását. Brown stílusa olvasmányos, a könyv kiváló összefoglaló munka. (*Atlantisz Könyvkiadó, 1999*)

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS

FÉRFIÉVEK ELÉGIÁJA

Czigány György: Fél perc nyár
Válogatott és új versek

A két háború között szokásossá, sőt divatossá lett egy sajátos szóösszetétel, amelyet nagyon nem szerettem: „pap-költő”. Mécs, Sík, Harsányi s még egy sor kevésbé ismert név. Mert hát beszélünk-e orvos-költőről, tanár-költőről, jogász-költőről? A pap-költő azért volt tiszteletre méltó, mert föltételezte az összetétel kiöltője és használója, hogy a nevezett eleve csak vallási kérdésekről szól, vagy ha nemcsak azokról is, ha bármiről is: vallásos mentalitással, sőt: céltartalommal. Mintha egyrészt a papnak, aki verset ír, eleve s közvetlenül csak vallásos szellemi, lelki, érzelmi megnyilvánulásai lehetnének, másrészt a költőnek, aki nem pap, nem lehetnének vallásos érzelmei, s ezekkel átjárt embert, természetet, életet jelenítő művészi megnyilatkozásai.

Ma, midőn nem jelent „veszélyt”, legföljebb megcsontosodott agyú „aufklärísták”-nál fejcsóválást a religiózus érzés, vágy, létszemlélet, mint világszerte, nálunk is természetes akár egyházközségszerűen, akár egyedien legyen is jelen az ilyen érzelmi formálódás, létmagyarázatvágy, életrendező princípium, természetesnek vesszük. Aki maga nem ilyen, annak is többdimenzióssá teheti látását, értelmezésvágyát, rendezésigényét.

Czigány György *Fél perc nyár* című most megjelent verseskötetében hangsúllyal is fordulnak elő ilyen mélyen személyes áthatottságú, vagy csak finoman ily színeződésű versek. Mert láthatólag mindennapjai éppúgy, mint jeles életelményei, ebben az áthatottságban jelennek meg, öltének formát tudatában. Nem direkt, célzatos elszánással, hanem lényének, élet- és világlátásának természetes kerete, alapja velejárójaként. Művészet, család, barátság, öröm, szomorúság, múltba tekintés, jövőbefigyelés, természetátélés egyaránt rejt, s mutat nála ilyen pietást. Mégis különbözik ez a két háború közti hasonló áthatottságú lírától. Van valami finom, pannon jellegű, diszkrét csiszoltságú, meditatív áthatottsága ennek a vonásának is, mint többi tulajdonságának is: nem kiáltó kinyilvánítás, nem hangos hirdetés, nem erősködő vita, hanem természetes, bensőséges modulálása ez verseinek. Nem véli, nem teszi meg magát a világ- és létértelmezés „katolikus-egyetemes” megnyilvánítójának, mint némelyek egyik oldalán, s nem tekinti „a magyar valós” birtokosának, mint vélték magukat egyesek a másik oldalon. Nincs is e tekintetben különbségérzése: Pilinszkyhez épp oly mélyen vonzódik, mint Nemes Nagy Ágneshez.

Egészében halk dikciójú, szép szonoritású, nem hivalkodóan cifraszavú, nem mesterkelt képvilágú, szolid, széphangzatú verseiben a család, a barátság, a magányos életelmélkedés, az ünnepek, az évszakok öröme, figyelmeztető ereje, a művészetek gyönyörének birtoklása nyilvánul meg. Majd maga a mesterek megvilágító erejének méltánylása, a nagy olvasmányok, mint Dosztojevskij vagy a nagy zenészek, mint Mozartnak vagy Bachnak lélekformáló befogadása, a nagy történeti emlékeknek, a szép tájaknak, a nevezetes történelmi eseményeknek sajátja élése, a liturgikus cselekmények, a műfajparafrázisok, a táj- és évszaki jelölések bensősége, s nem utolsó sorban az évek szaporodása csöndes öniróniájának megidézése. A kötet egészére jellemző egyfajta szép, halk szonorítás, amellyel regisztrálja az évek múlását, az őszi évszak beköszöntését. Melankolikus derűvel s némi kivédhetetlen nyilvánvalósággal. Gazdag nyelvű, nagy asszociációs kincsű kötet, melyet jó itt is, ott is kinyitni, letenni, kicsit elgondolkodni, meg újraolvasni. (*Felsőmagyarország Kiadó*, 2000)

NÉMETH G. BÉLA

BUDA ATTILA: A NYUGAT KIADÓ TÖRTÉNETE

A Nyugat kiadó elnevezés három különféle könyvkiadással foglalkozó intézmény közös megjelölésére szolgál. A közös az bennük, hogy a Nyugat fennmaradását igyekeztek szolgálni. Ezzel a gondolattal indítja összefoglalását Buda Attila. Tegyük hozzá: a folyóirat története sem teljes a kiadó története nélkül. A kettő értelmezi és bizonyos mértékben magyarázza is egymást, s némiképpen a korszakot is, hiszen a kiadó túlélte a lapot. 1948 decemberében jelent meg emblémájával az utolsó kiadvány; Nagy István két kisregénye. 1949-ben a Révai leányvállalatként megszűntette tevékenységét. A kiadói viszonyokat jól jellemzi, hogy 1948-ban öt könyv jelent meg a Nyugat emblémájával, míg 1909-ben, tehát az első évben kilenc, például Móricz elbeszélései, köztük a *Hét krajcár*, Babits első verseskönyve, Adynak két kötete is (a *Vér és arany* második kiadása).

Egy könyvkiadó természetesen nemcsak „karitatív”, hanem üzleti vállalkozás is, a bukkasztás esélyével, ugyanakkor a felfedezés örömeivel és az anyagi haszon reményével. Ezt a közhelyet azért kell elmondanunk, hogy fogalmat alkothassunk a kiadó történetét feldolgozó irdatlan nehézségeiről, hiszen irodalmi és gazdasági összefüggéseket és tényeket egyszerre kellett feltárnia, elmélyült könyvtári és levéltári kutatásokat végezve, megbirkózva a forrásanyag esetleges hiányaival. Ráadásul a képzőművészeti, könyvészet-tipográfiai változásokkal is számot kellett vetnie, hiszen a Nyugat kiadónál megjelent művek címlapjai nyomon követték a korízlést, Leszkai Anna vagy Falus Elek megoldásai nyilván más jellegűek, mint a későbbiek, s olykor a kiadói igazgatók elképzeléseit is figyelembe kellett venni. Nem kis feladat lehetett azt is kideríteni, melyek voltak azok a tervek, amelyek különféle okok miatt mégsem valósulhattak meg. Nem lett semmi például az *Ahol gyermek voltam* című Cs. Szabó László által sajtó alá rendezett kötetből, amely 40 magyar író szülőföldjéről szóló vallomásait tartalmazta volna. (1944-re tervezték, ám a Magyar Csillag betiltása után a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság működését is megszüntették.)

Manapság meglehetősen vegyes kép tárul elénk, ha az új kiadványok küllemét szemléljük. Buda Attila könyvét a Borda antikvárium jelentette meg — gyönyörű, a Nyugathoz méltó kiadásban. Kitűnően érvényesülnek az

illusztrációk, remekül válogatottak a fényképek, már az is örömet szerez, ha a könyvet lapozgatva finom papíráját simogatjuk. S ez a külcsein egyszerű belbecset őriz. Filológiát művelni, adatokat feltárni az egyik leghálátlanabb vállalkozás, Buda Attila minden elismerést megérdemel áldozatos, hatalmas forrásanyagot mozgósító és értékelő munkájáért. Semmiképp sem kritikai megfontolásból mondom, de Gellért Oszkár emlékezeit óvatosabban használtam volna, a Nyugatért és a kiadóért oly sokat tett költő emlékei ugyanis némiképp átszíneződtek papírra vetésük idején, s olyan fókú politikai előrelátást tulajdonított magának, amely némi kételkedést kelthet *Kortársaim* és *Egy író élete* című műveinek és levelei kommentárjainak olvasóban. (*Borda Antikvárium*, 2000)

RÓNAY LÁSZLÓ

JANKOVICS JÓZSEF (SZERK): THE SOPRON COLLECTION OF JESUIT STAGE DESIGNS

A barokk kori díszlet- és jelmezterveket tartalmazó Soproni Jezsuita Díszletkönyv az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet gyűjteményének értékes darabja. A színház-, művészet- és irodalomtörténészek kutatási tárgyaként és forrásként szolgáló könyv ma már nem csupán a szűkebb szakma számára hozzáférhető: az Enciklopédia Kiadó 1999-ben adta ki a *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs* című, angol nyelvű kiadványt, amely tartalmazza a Díszletkönyv 115 rajzának színes reprodukcióját, a terveket elemző tanulmányok kíséretében. Marcello Fagiolo olasz professzor a díszlettervek legjellegzetesebb témáit az európai barokk színház és képzőművészet összefüggéseiben elemzi. Knapp Éva a gyűjtemény keletkezésének, rendeltetésének, konkrét színdarabokkal való kapcsolatának kérdéseit vizsgálja. Kilián István a 16-17. századi iskolai színjátszás, első sorban a magyarországi jezsuita színjátszás fő vonásait foglalja össze. A rajzokat Bardi Terézia részletes leírásai és ikonográfiai magyarázatai kísérik.

A Díszletkönyvre id. Storno Ferenc neves soproni műgyűjtő talált rá 1890-ben. Mai helyére, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet tulajdonába 1965-ben került. A gyűjtemény száznál több tollal, tussal és vízfestékekkel készült színes rajza, illetve metszete talán Magyarországon, de mindenképpen Közép-Európa területén készült a 17. század

végén, 18. század elején. A legszínvonalasabb alkotásokat itáliai, esetleg itáliai iskolázottságú osztrák vagy német művészek készítették. A lapokat a 18. század első harmadában gyűjtötték kötetbe, s ez színpadtervekhez felhasználható mintakönyvként szolgálhatott a barokk iskolai színjátszás 18. század végén bekövetkező hanyatlásáig. Egy bejegyzése alapján 1728-ban a soproni jezsuita kollégium tulajdonában volt, ezért kapta később a Soproni Jezsuita Díszletkönyv elnevezést. Nem biztos azonban, hogy valamennyi terv iskolai színdarabhoz kapcsolható: egy részüknek kiemelkedő színvonala és magas kivitelezési költsége valószínűsíti, hogy azok udvari ünnepségekhez és előadásokhoz készültek.

Az ábrázolásokon megjelennek a 17. század végén Európa-szerte elterjedt motívumok. A tervek egy része vallásos darabhoz készült, és közeli rokonságban áll a barokk oltárok felépítésével, szobrainak és festményeinek ikonográfiájával. Számos ábrázolás a korban általánosan elterjedt egyházi iskolai színjátszás műfajában élenjáró jezsuita színjátszás elméletéhez és gyakorlatához kapcsolható. A vallásos, történelmi, mítológiai, iskolai témájú darabok megtekintése és főleg előadása a diákoknak olyan közvetlen élményt, értékek átélhető meg tapasztalását jelentette, amire Loyolai Szent Ignác és nyomában a jezsuita pedagógia nagy hangsúlyt fektetett.

A barokk színházban, így az iskoladrámák előadásában is jelentős szerep jutott a díszleteknek. Általában gyakorlott művészek készítették őket, s a cél a mind tökéletesebb illúzió létrehozása volt. A látványos, mozgalmas, színpadi gépezeteket is használó barokk szcenika a kor világképét jelenítette meg. Az igen szép kivitelezésű könyv révén most lehetővé válik, hogy a díszlettervek kevésbé szem előtt lévő műfaján keresztül pillanthassunk be annak a kornak művészetébe, melyben a színház virágkorát élte és a — látszatokra épülő, érzéki csalódásokkal teli — világ metaforájává vált. (*Enciklopédia Kiadó*, 1999)

LUKÁCS ÁGOTA

SZENT CYPRIANUS MŰVEI Ókeresztény írók 15.

Vanyó László fordításában és bevezetőjével megjelent kötetet a 3. század egyik legjelentősebb, legnagyobb hatású alkotójának írásait, intelmeit tartalmazza. Életének első szakáról, amikor híres rétorként működött, kevés pontos, megbízható adatunk maradt.

Annál több érett férfikoráról, keresztény hitre térésről és püspöki tevékenységéről. Barátja hatására következett be élete nagy fordulata, amikor Karthágó püspöke lett, a Szentírásból összegyűjtötte azokat az idézeteket, amelyek a keresztény tanítás igazát bizonyítják. Az elmélyült tanulmányok teológiaiag is felvérteztek.

Az ő püspökségének idejére esett az első nagy keresztényüldözés. Decius elrendelte, hogy a birodalomban mindenki mutasson be áldozatot érte és családjáért. Cyprianus erre nem volt hajlandó, ezért elmenekült, s távolról irányította egyházát. 251-ben tért vissza Karthágóba, ahol az egyházüldözés súlyos károkat okozott. Legalább akkorákat, mint az egy évvel későbbi pestis, amelynek enyhítéseért sokat tett. Ekkor szerzett tapasztalatait is beleszötte *A halandóságról* és *A segítségéről* és az *alamizsnáról* című műveibe. A második keresztényüldözést Valerianus kezdeményezte 257-ben. Ennek lett áldozata Cyprianus is 258-ban. S bár a kötetben olvasható *A bálványok nem istenek* című írás jellemző a korra, ezt nem a karthágói püspök írta, szerepeltetése inkább az akkori komplimációk módszerének megismertetését szolgálja.

A *De lapsis* (Vanyó László „bukottakról”-nak”, Adamik Tamás „elbukottakról”-nak fordítja, mintha az utóbbi szerencsésebb volna) arról szól, mi legyen azon keresztények sorsa, akik üldöztetésük idején megtévedtek, és áldozatot mutattak be. A püspök igen szigorúan ítélte el cselekedetüket, aminek az a magyarázata, hogy az egyház megbékélésének jelszavát hangoztatva hitvallókat és papokat zaklattak bűnbocsánatért. Cyprianus a Szentírásra hivatkozva fejt ki, hogy csak az Isten bocsájthatja meg az ellene elkövetett súlyos bűnöket, a vétkeseknek az ő kegyelméért kell esedezniük és szigorú bűnbocsánatot kell tartaniuk.

A kötet írásai közül kiemelkedik *Az Úr imádságáról* szóló (Korzenszky Richárd szép tolmácsolásában). Hadd idézzem egy ma is időszerű passzusát: „...senki nem azért könyörög csupán, hogy az ő adóssága engedtesse el, vagy hogy ne vitessen kísértésbe és szabaduljon meg a gonosztól; nem egyedül önmagáért könyörög. A mi imádságunk közös és nyilvános. Amikor imádkozunk, nem egy emberért, hanem az egész népért imádkozunk, mivel az egész nép — egy vagyunk.”

Ez a rövid idézet is jelzi, hogy a karthágói püspök a cicerói hagyományok hű követője, nem véletlenül írta róla Lactantius: „A maga nemében csodálatos”. Szent Ágoston pedig őt

tekintette igazi keresztény írónak, s a stílusminták között idézte is. (*Szent István Társulat*)

RÓNAY LÁSZLÓ

VERES ANDRÁS: MŰVEK, PÁLYÁK, NEMZEDÉKEK

A kitűnő összefoglalás tömören, lényeglátóan foglalja össze másfélszáz év magyar irodalmát, 1780-tól 1944-ig. A szerző elsősorban az érettségire készülő diákok munkáját szándékozott segíteni, de művét tanulsággal és élvezettel — kitűnő a képanyaga — forgathatják az egyetemisták és a tanárok is. Máig heves viták tárgya, milyen szerepe van az irodalomnak a nemzettudat építkezésében és kialakításában, valamint a kultúra fejlődésében. Való igaz, hogy mindkét szempont olyan befolyást és szerepet tulajdonít a műveknek és alkotóiknak, amelynek azon nem feltétlenül felelnek meg. Veres András az irodalom önképének változását, az irodalmi kánonok felépítését és lebontását, a stílusirányzatok keletkezését és elmúlását állította műve középpontjába, ezáltal rendszere egynemű lett, arra készíteti olvasóját, hogy ne saját elvárásai szerint alakítsa ki irodalomképét, hanem a korzakonként módosuló értékekre rezonáljon.

A könyv három nagy fejezete: *A felvilágosodástól a romantikáig; A romantikától az avantgárdig; Újklasszicizmus és újnépességek*. Ezekon belül a történelmi változásokba ágyazva tárgyalja az írókat és alkotásaikat, tehát megoldja azt a problémát, amely sok gondot okoz az oktatásban: szintetizálja a történelmi eseményeket és az irodalom változásait. Nagy erőssége, hogy rendkívül gondosan felterképezi azokat a folyóiratokat, amelyeknek szerepe volt az említett fejlődésben, s nemcsak irodalmi, hanem képzőművészeti és zenei ízlésalakító tevékenységüket is vizsgálja. Néhány elgondolkodtató megfigyelése pedig arra készíteti olvasóját, hogy mélyebben hatoljon a tárgyalt korszak művelődéstörténetébe, ízlésvilágába, szemléletébe is. Remek megfigyelése például, hogy a dzsentri mentalitás késleltette a kapitalizálódást, s ennek egyik irodalmi következménye a falusias életforma idealizálása lett: Mikszáth sem, Krúdy sem a valóságos, rohamosan fejlődő Budapestet ábrázolta, hanem a parlament belvilágát és a vidékies hangulatát szívósan őrző Óbudát és a Margitszigetet. A művészeti megújulás kezdeményezői az új szemléletet propagáló folyóiratok lettek. A Nyugat szerepe közismert, de Veres András nyomatékkal hívja fel a figyel-

met *A Hét* működésének jelentőségére. Kiss József folyóirata a fiatal, dinamikus nemzedék otthona lett, itt bontakozott ki Ignotusnak a „perzekutor” esztétikával hadakozó publicisztikája és az impresszionista alapfogalmakat is ő ismertette meg az olvasókkal.

Külön kell szólnunk azokról a kisportrékról, amelyek e másfélszáz év legjelentősebb, legnagyobb hatású alkotóit mutatják be. Méltányos és hiteles Kazinczy arcképe, kitűnő a Csokonait és Berzsenyit tárgyaló rész. Vörösmarty talán kicsit többet érdemelt volna, hiteles jellemzését adja Petőfinék, s a tömör Arany-elemzés is pontosan tájékoztat a költő jelentőségének, nagyságának okairól.

Eddig is tudtuk, hogy Ady mennyire közel áll Veres Andráshoz, most e tudásunk Kosztolányival is bővül, ha valaki mérlegre tenné, ő vagy Móricz súlyosabb-e Veres András mérlegén az eredmény nem lehet kétséges. Minden elismerésünk a Babits-fejezeté, meggyőzőek a Szabó Lőrincről írtak, rövidségével együtt mélyre ható sorok szólnak József Attiláról, s érzékletes Márai Sándor arcképe is.

Összességében csak melegen méltató szavakat mondhatunk Veres András könyvéről. Nemcsak az oktatás, hanem az irodalomtörténet is sokat nyert vele. (*Krónika Nova*, 1999)

RÓNAY LÁSZLÓ

D. M. MERESKOVSKIJ: AZ ISMERETLEN JÉZUS

Nehéz manapság annak a dolga, aki Dmitrij Sergeevic Mereskovszkij művei iránt érdeklődik, s főleg nehéz, hogyha magyar fordításban szeretné azokat olvasni. Jobbára csak az antikváriumok maradnak, ahol elsősorban történelmi regényeit lehet egy nagy adag jó szerencsével megszerezni, amelyeket a Dante Kiadó adott ki a két világháború között. Valásfilozófiai írásai a legkevésbé hozzáférhetőek, ezért is hiánypótló a jelen (reprint) kiadás, amely Mereskovszkij egyik leghíresebb, legösszefogottabb műve, s amely hatvan év után újra megjelenhetett Magyarországon.

Az író két részre osztja a művét: az Ismeretlen Evangélium és az Ismeretlen Jézus életére. E címek alapján az ember hajlamos valami „tényfeltáró” könyvre gondolni, amelyben eddig nem közölt dokumentumok alapján rejtett összefüggésekre világít rá a szerző. Nos, erről szó sincs. Mereskovszkij elsősorban a mindenki által ismert evangéliumokat használja, s csak kisebb részt támaszkodik az apokrifekre és a korabeli történelmi források-

ra (azok közül is a könnyebben hozzáférhetőkre inkább). Az a kép, amelyet felvázol az Evangéliumról és Krisztusról mégis „ismeretlen” lehet számunkra.

Mereskovszkij egészen távolról indít: élt-e Krisztus? — kérdezi a könyv első fejezetében, s a választ nem tudományos kutatások eredményeivel adja meg, nem csupán adatokat szolgáltat, hanem megpróbálja a szívet és a lelket megszólítani az olvasóban. Itt tapint rá először a Könyv és a világ közötti feszültségre: „Ez a világ, úgy ahogy van és ez a Könyv nem élhetnek együtt. Vagy ez, vagy az: vagy a világ nem lehet az, ami, vagy ennek a Könyvnek el kell tűnnie a világból.”

Sorra veszi az „együttlátó” evangéliumokat: Márkét, Mátéét és Lukácsét, amelyekben olyan forrásnak a tükrét véli felfedezni, amelyben a legvilágosabban látható Krisztus arca. Leporolja ezt a tükröt a szokás kétezeréves porától és megpróbál benne tisztán látni és tisztán láttatni. János evangéliumáról külön szól, hangsúlyozva, hogy maga a személy közelebb áll a szinoptikusokhoz, mint az ember gyanítaná. Megkülönbözteti Jánost, az Apostolt és Jánost, a Presbitert (”Öreget”), mint olyan embereket, akik nagyon közel álltak Krisztushoz (Jn 1, 35-39), s ebben a közelségben csak Márk osztozhatott velük az evangélisták közül. (Mk 14, 51-52)

A könyv második része Jézus személyét próbálja megközelíteni. Ebben a részben szól külön Keresztelő Szent Jánosról Mereskovszkij, és Krisztus életének legfőbb állomásairól: születéséről, gyermekkori (rejtett) életéről, a názáreti hétköznapiokról, a végső óráiról, valamint két megkínzott fejezetben a neki rendelt kísértésről is, ahol vizionárius irodalmi nyelvezetének talán legszebb példáit találhatjuk a szövegnek: „A Halott hazudik, amikor azt mondja, hogy minden élő meg akar halni, nem — élni akar: örök élettel, és a halottak is az örök életet várják — ez jutott eszébe az Úrnak, ezt megtudta az Úr, mintha az összes megölt állatok egyetlen közös sírból, a Földalatti Paradicsomból azt kiáltanák Felé: Várunk!”

Mereskovszkij abban a tudatban írta könyvét, hogy kevés, ha az egyház csupán a látszatszerűség egyébként szörnyű betegségéből menti csak meg magát: a világot van hivatva megváltani. Az egyházat Krisztus hús szerint ismeri, de a világ már nem ismeri, nem akarja megismerni őt. Az egyház minden tagjának egy az útja: a Földi Jézustól az Égi Krisztusig. (*Kairosz*, 1999)

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS

SOMMAIRE

	<i>Siècles chrétiens — le 20^e siècle</i>
EMIL NIEDERHAUSER:	Europe centrale 1914–1989
JUDIT HAMBERGER —	
IMRE SZILÁGYI:	Nouveaux états nationaux en Europe centrale (I. Partie: tchèques, slovaques)
PETR HOŘEJŠ:	Bon ou mauvais 20 ^e siècle?
ANDRÁS KOZMA:	À quoi rêve la Russie? (La possibilité de „l'idée russe” dans le 21 ^e siècle)
PÉTER NEMESHEGYI:	L'importance du Concile Vatican II
KLÁRA MÉSZÁROS:	Le piège de la crise de l'endettement
■	Entretien avec Ilona Lovas

INHALT

	<i>Christliche Jahrhunderte — das 20. Jahrhundert</i>
EMIL NIEDERHAUSER:	Mitteleuropa 1914–1989
JUDIT HAMBERGER —	
IMRE SZILÁGYI:	Die neuen mitteleuropäischen Nationalstaaten (I. Teil: Tschechen, Slowaken)
PETR HOŘEJŠ:	War das 20. Jahrhundert gut oder schlecht?
ANDRÁS KOZMA:	Wovon träumt Russland? (Die Möglichkeit der „russischen Idee” im 21. Jahrhundert)
PÉTER NEMESHEGYI:	Die Bedeutung des II. Vatikanischen Konzils
KLÁRA MÉSZÁROS:	Die Falle der Schuldenkrise
■	Gespräch mit Ilona Lovas

CONTENTS

	<i>Christian centuries — 20th century</i>
EMIL NIEDERHAUSER:	Midway Europe 1914–1989
JUDIT HAMBERGER —	
IMRE SZILÁGYI:	New middle-European nation states (I. part: czechs and slovaks)
PETR HOŘEJŠ:	Was the 20. century good or evil?
ANDRÁS KOZMA:	What is Russia dreaming about? (The chances of the „russian idea” in the 21st century)
PÉTER NEMESHEGYI:	The relevance of the Council Vatican II.
KLÁRA MÉSZÁROS:	The trap of the debt-crisis
■	Interview with Ilona Lovas

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőség: KÁLMÁN ZOLTÁNNÉ, KISS SZEMÁN RÓBERT, SZŐRÉNYI LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság: KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN, NAGY ENDRE, POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, VÁRNAI JAKAB

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024; Nyomás: Veszprémi Nyomda Rt.; Felelős vezető: Erdős András vezérigazgató

Lapunk megjelenését

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alapprogramja

és a Soros Alapítvány támogatja



Szerkesztőség és Kiadóhivatal: Budapest, V., Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em. Telefon: 317-7246; telefax: 317-7682. Postacím: 1364

Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://communio.hcbc.hu/vigilia> /E-mail cím: vigilia@hcbc.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás:

Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta Rt., a HÍRKER Rt., az NH Rt. és alternatív terjesztők. A Vigilia csekkszámra száma: OTP.

VII. ker. 11707024—20373432. Előfizetési díj: 1 évre 1500, — Ft, fél évre 750, — Ft, negyed évre 375, — Ft egy szám ára 136, —

Ft. Előfizethető különösen a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.) vagy az Inter-Europa Bank Rt.-nél (1053 Budapest, Szabadság tér 15.)

vezetett 1971941404 sz. számláján. Ára: 45, — USD vagy ennek megfelelő más pénznem/év.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10—14 ÓRA. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

Ára: 136 Ft

VIGILIA

SZEMLE

- | | |
|---------------------|--|
| PETER BROWN | Az európai kereszténység kialakulása |
| CZIGÁNY GYÖRGY | Fél perc nyár |
| BUDA ATTILA | A Nyugat Kiadó története |
| JANKOVICS JÓZSEF | The Sopron Collection
of Jesuit Stage Designs |
| ■ | Szent Cyprianus művei
(Ókeresztény írók 15.) |
| VERES ANDRÁS | Művek, pályák, nemzedékek |
| MERESKOVSZKI, D. M. | Az ismeretlen Jézus |

A SZEMLÉKET ÍRTÁK Lukács Ágota, Németh G. Béla,
Pánczél Hegedűs János és Rónay László

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- | | |
|---------------------------|--|
| GUSTAV HERLING-GRUDZINSKY | Más világ |
| POSZLER GYÖRGY | Európai egység és szociális gondolat |
| LADÁNYI SÁNDOR | A református egyház megtörése
és behódoltatása Magyarországon |
| PAUL VALADIER | A katolikus újságíró felelőssége |
| ADRIÁNYI GÁBOR | Katolikus Nagygyűlések Magyarországon |

ISSN 004260242-4



9 770042 602425